

Cirkusi i amfiteatri u rimskoj svakodnevnic

Zelenak, Dejan

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:565250>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-02**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij filozofija - povijest

Student: Dejan Zelenak

Cirkusi i amfiteatri u rimskoj svakodnevnici

Diplomski rad

Mentor: izv. prof. dr. sc. Jasna Šimić

Osijek, godina 2015.

1. Sažetak:

Na samom početku ovog rada prikazano je kako su stari Rimljani postanak raznih igara vezali uz religiju. Iako se i u doba Carstva ceremonijalni dio programa vezan uz religiju i mitološki postanak igara redovito održavao, religijski smisao igara za prosječnog Rimljana nije bio razumljiv. Nadalje, dan je povijesni prikaz gladijatorskih igara od njihovog osnutka, sve do njihovog gašenja u razdoblju kasnog Carstva. Gladijatorske igre su prvo organizirali pojedinci, a s vremenom su njihovu organizaciju preuzeli na sebe Senat i car. U sklopu povijesnog razvitka gladijatorskih igara daje se prikaz razvoja prostora predviđenih za njihovo održavanje, odnosno amfiteatara. Najveći od njih bio je Kolosej u Rimu, čiji je izgled detaljno opisan, kao i njegova sudbina nakon gašenja gladijatorskih igara i propasti Rimskog Carstva. Nadalje prikazan je i život gladijatora, od trenutka njihovog dolaska u gladijatorske škole, sve do njihove smrti. Slijedi prikaz jednog tipičnog dana u rimskom Koloseju, kako je to izgledalo za jednog običnog gledatelja, te koji se program odvijao na pijesku arene tijekom dana. Dio koji govori o životinjama, od njihovog prvog pojavljivanja u amfiteatrima, pa do kasnoga Carstva, govori nam da su Rimljani bili fascinirani ovakvim načinom zabave, koji je predstavljao važan dio gladijatorskih igara. Na kraju dijela o gladijatorima opisani su načini rješavanja trupla životinja i ljudi. U dijelu o naumahijama ili pomorskim bitaka opisana je ova vrsta zabave koja se odvijala u amfiteatrima, ali i van njih. Zatim se govori o razvoju cirkusa, kao i Circusa Maximusa, te kako je on izgledao. Opisane su tipične utrke kočija koje su se održavale u cirkusima, natjecatelji koji su na njima nastupali, te sponzori. Opisana je i velika podjela koja je vladala među publikom i natjecateljima, a na kraju je i objašnjeno što se dogodilo s Circusom Maximusom nakon propasti Carstva.

Ključne riječi: Gladijatorske igre, Kolosej, naumahije, Circus Maximus, utrke kočija.

2. Sadržaj:

3. Uvod

Zadatak ovog diplomskog rada je prikazati povijesni razvoj gladijatorskih igara, što je sve moglo utjecati na njihov nastanak, ali i nestanak, koje su se sve igre održavale tijekom tipičnog dana u amfiteatrima, te što su gladijatorske igre značile za prosječnog stanovnika grada Rima. Drugi zadatak je prikazati kako su izgledali cirkusi u doba antičkog Rima, što se sve u njima odvijalo, te koliko su cirkuske igre bile značajne u životu Rimljana. U skladu sa ova dva glavna zadatka cijeli je diplomski rad podijeljen na dvije glavne cjeline, koje su podijeljene na više naslova kako bi rad bio što više pregledan. U prvom dijelu prikazana je razlika između povijesnog nastanka gladijatorskih igara, i nastanka u koji su vjerovali Rimljani, a koji je bio ispresijecan religijom i mitovima. Osim prikaza povijesnog razvitka gladijatorskih igara, opisana je i problematika oko mjesta održavanja gladijatorskih igara u Rimu, tijekom razdoblja Republike, i tijekom ranog razdoblja Carstva. Ovaj problem je riješen izgradnjom Koloseja, pa je stoga u radu veliki prostor odvojen za opis izgleda Koloseja, njegove izgradnje i sudbine nakon propasti Carstva i gladijatorskih igara. Perspektiva gladijatorskih igara je prvo opisana sa stajališta gladijatora, a zatim sa stajališta publike. Opisan je prvo trening gladijatora, njihov život, a zatim vrste gladijatora i njihovi nastupi u areni. Kako su obični Rimljani provodili dan na tribinama Koloseja i kako su oni doživljavali gladijatorske igre, opisano je u dijelu koji govori o prosječnom danu u Koloseju. Ovdje je opisana i problematika komunikacije između cara i publike, i kako zadovoljiti toliko gledatelja na jednom mjestu. Prikazan je i standardni program gladijatorskih igara tijekom jednog dana, što se sve moglo vidjeti na pijesku arene tijekom različitih dijelova dana, i koji su dijelovi igara Rimljanima bili najzanimljiviji. Osim gladijatora životinje su bile gotovo jednako važne za jedne gladijatorske igre, pa je stoga pažnja usmjerena i na probleme oko životinja u amfiteatrima, odnosno na njihovu nabavu, transport, cijenu i nestanak pojedinih vrsta. Veliki problem Rimljanima je predstavljalo rješavanje životinjskih i ljudskih trupala koji bi bili ubijeni u areni. Prikazani su svi mogući načini rješavanja ovih trupala, od onih najjednostavnijih, pa do skupih pogreba za najuspješnije gladijatore. Posebno je prikazana problematika održavanja naumahija ili pomorskih bitaka, koje su se tijekom svoje povijesti održavale u umjetnim bazenima, jezerima, na moru, ali i u amfiteatrima. Druga velika cjelina rada prikazuje najprije problematiku oko prostora održavanja cirkuskih igara, te rješavanje ovog problema izgradnjom Circusa Maximusa. Zatim je opisan izgled Circusa Maximusa, nadogradnje koje su na njemu učinjene tijekom povijesti, a na samom kraja rada opisana je i

njegova sudbina nakon propasti Rimskog Carstva. Zatim je navedeno što sve spada u jedne cirkuske igre, no u centru pažnje su same utrke kočija. Prikazano je kako su izgledale jedne utrke kočija u cirkusu, tko su bili vozači utrka, i problemi financiranja ovakvih utrka. Poznata je bila i fanatičnost publike tijekom samih utrka u cirkusu, ali i van cirkusa. Ovdje se pojavljuje jedan zanimljivi fenomen, a to je popularnost ovakvog načina zabavljanja rimskog puka. Popularnost utrka dovela je do velike podijeljenosti među rimskim društvom oko pitanja za koju skupinu natjecatelja navijati. Obrađen je i problem koji postavlja pitanje **da li** → **jesu li se** ove podjele proširile i van samog cirkusa i **da li je** on prerastao pitanje oko samih utrka kočija. **izbjegavajte 'da li'; umjesto toga radije pišite 'je li'.**

Ovo poglavlje 'razbacajte' na nekoliko odlomaka; u pravilu odlomak ne bi smio imati više od 12-15 redaka pa napravite nekoliko logičnih pasusa.

4. Religija kao pozadina održavanja igara

Najveći dio tereta prehrane i zabavljanja rimskog naroda na sebe su preuzeli u doba Republike, Senat, te bogatiji i ugledniji Rimljani, a u doba Carstva sam car. Pod Minucijevim trijemom svaki mjesec se dijelio besplatni kruh, što je bio jedan od načina kupovanja rimskog naroda, kako ne bi izbili neki veći nemiri. Osim besplatnog kruha, predstave su bile drugi veliki adut kojim su rimski carevi kupovali povjerenje i smirenost rimskog naroda. Razne predstave najčešće u organizaciji careva odvijale su se u različitim vjerskim i laičkim prostorima, na Forumu, stadionu, u kazalištima, amfiteatru i naumahijama. Ove predstave su se s vremenom stalno produživale, te su na taj način carevi skraćivali dokolicu besposlenog i siromašnog naroda, i na neki ga način držali pod kontrolom.¹

U korijenu svakog ovog rimskog blagdana nalazi se prisutna religija. Postojale su drevne svečanosti, koje Rimljani nikad ne bi propustili svetkovati, ali čiji je smisao i povod s vremenom počeo blijedjeti u glavama prosječnog Rimljanina. Jedan od takvih primjera je i utrka konja, koja se održavala 15. listopada na Forumu. Njen ishod ukazuje na to iz kojih je razloga ona nastala. Naime, nekad je Marsov svećenik flamen, odmah nakon utrke žrtvovao konja, pobjednika utrke, bogu Marsu. Njegova se krv dijelila na dva dijela. Jedan dio se prolijevao u središtu kraljevskog dvora Reginae, a drugi dio se slao Vestalkama koje su to spremale kao rezervu za godišnja očišćenja.² Svećenik bi odrezao i glavu konja tijekom prinošenja žrtve, a za samu glavu borili su se stanovnici Svetoga puka i Subure. Kasnije bi se glava konja izložila na Svetoj cesti.³ Poslije su se oni borili za palio, ili skupocjenu tkaninu koju je dobivao pobjednik utrka, a za to vrijeme bi na zidu jedne od svojih građevina izložili trofej „listopadskog konja.“ U tim pradavnim običajima odmah naziremo ritual predaka. Religija je znači, iako nešto manje vidljiva, bila prisutna i u novijim igrama koje je organizirala Republika i kasnije carevi. Pomoću raznih borba i trka, dramskih predstava i trijumfalnog purpura htjelo se zadovoljiti, umilostiviti bogove, ali također i prisvojiti njihovu energiju, koja je trenutno bila utjelovljena u pobjedničkom magistratu, u glumcima iz drame ili u pobjednicima sportskih natjecanja.⁴

Ova misao o svrhovitom žrtvovanju zadržala se od prvih početaka igara pa do kasnog

¹Jerome Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, Zagreb 1981., str. 202.

² Isto, str. 205.

³ Pierre Miquel; *Rimljani, od galskih ratova do vrhunca Rimskog Carstva*, Ljubljana – Zagreb 1990., str.

⁴ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 205.

Carstva, međutim u praksi to i nije baš bilo tako. Za prosječnog Rimljanina u vrijeme Carstva ovakve izjave bi najčešće ušle na jedno uho, a izašle na drugo. Publika je htjela uživati u svjetovnoj strani igara, misleći samo na svoj užitak. Ista stvar se događala i na raznim utrkama konja u cirkusima. Publika bi odlazila na službu božju, odjevena u togu koja je bila predviđena za svečane dane, čije je nošenje August ediktom učinio obvezatnim, a kasnije Klaudije drugim ediktom dopustio da se ona zaštiti plaštem u slučaju lošeg vremena, i to samo nakon što bi vladar dao znak da **gledaoci** → **gledatelji** mogu sjesti. Također, kako ne bi bili istjerani, publika se morala pristojno ponašati, a za vrijeme utrka nisu smjeli ni jesti ni piti. Iako je ovo sve bilo organizirano da izgleda kao sudjelovanje u liturgiji, Rimljani to nisu tako doživljavali, nego jednostavno kao podvrgavanje pravilima pristojnosti. Postojalo je još dosta tradicija iz rimske antičke religije koje su služile kao sveti izgovor za održavanje veličanstvenih priredbi u **vrijeme carskoga doba**. → u **carsko doba** Međutim, publika je tim tradicijama u stvarnosti čast iskazivala automatski, ne razmišljajući zapravo o dubljem značenju protokola kojeg se moralo slijediti. Jedina tradicija koja je u publici mogla izazvati strahopoštovanje, to je bilo tijekom uvedne povorke pogledom na kipove pokojnih careva, te istovremeno pogled na živog cara koji bi se često pojavljivao u svojoj privatnoj loži, i od čijeg je pokroviteljstva i ovisila brojnost i bogatstvo ovakvih priredbi.⁵

5. Podrijetlo gladijatorskih igara

5.1. Mitološko podrijetlo gladijatorskih igara

Iako su gladijatorske igre bile jako popularne u antičkom Rimu, o njihovom podrijetlu Rimljani su u doba Carstva jako malo znali i pisali. Danas znamo da se o podrijetlu gladijatorskih igara pisalo samo tri puta, i sva tri izvora navode da gladijatorske igre vuku svoje podrijetlo od Etruščana.⁶ → **Etruščana**

O ovome nam najviše piše grčki pisac Nikola iz Damaska, koji je u drugoj polovici prvog stoljeća prije Krista zapisao: „Rimljani su organizirali nastupe gladijatora, običaj koji su preuzeli od Etruščana, i to ne samo na pučkim slavljima i u teatrima, nego i na gozbama. Naime, određeni su ljudi često pozivali svoje prijatelje na objed, na drugu vrstu zabave, ali i kako bi vidjeli dva ili tri para gladijatora. Kada bi se dovoljno najeli i napili, pozvali bi gladijatore unutra. Čim bi nečiji vrat bio prerezan, zadovoljno bi zapljeskali. Netko je jednom

⁵ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 206. – 207.

⁶ Fik Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, Zagreb 2014., str. 21.

čak oporučno odredio da se najljepše žene koje je kupio moraju boriti u parovima, a neki drugi da isto moraju učiniti momci, njegovi ljubimci.“⁷

Drugi koji nam piše o podrijetlu gladijatorskih igara bio je Izidor Seviljski, koji u sedmom stoljeću u svom rječniku „Origines“ ili „Izvorišta“ objašnjava latinsku riječ *lanista*. Riječ *lanista* označava čovjeka koji upravlja gladijatorima ili trguje njima, a ista ta riječ na etrušćanskom jeziku označavala je krvnika ili egzekutora.⁸

Krajem drugog i početkom trećeg stoljeća, kršćanski autor Tertulijan opisuje završetak jednog dana u Koloseumu. On navodi kako na kraju priredbe u arenu ulazi lik Harona, u pratnji boga Merkurija, te oni ispraćaju mrtve na njihovom zadnjem izlasku iz arene. Cijeli ovaj prizor podsjeća na etrušćanskog boga Haruna koji zamahuje čekićem.⁹

5.2. Pravo podrijetlo gladijatorskih igara

Gladijatorske igre ipak ne vuku svoje podrijetlo od Etrušćana, nego su ih u početku održavali obični pojedinci na grobovima svojih roditelja, kao dio pogrebnog običaja. Bogatiji ljudi bi često još za svog života davali upute kako bi njihov pogrebni obred trebao izgledati, te su na taj način htjeli pokazati svoje bogatstvo, moć i slavu koje su stekli za života. Poslije bi članovi obitelji jednostavno slijedili zadane upute, a iz tog običaja je i nastala riječ za pogrebne igre, *munus*, koja označuje zadatak ili obvezu prema preminulom.¹⁰ To je bio jedan od običaja koje je kasnije država uzdigla na višu razinu. Država je tako na kraju 105. godine prije nove ere i sama uvela gladijatorske borbe, te je tim borbama dala ime *munus*, koje će im ostati i za kasnija vremena.¹¹ **Taj običaj ipak potječe od Etrušćana koji su pri pogrebu pripadnika viših društvenih staleža običavali upriličiti takve borbe.**

Upravo po ovom nazivu ostaje podsjetnik kakvu su funkciju imale prve gladijatorske igre. One su služile da srdžbu Besmrtnih ublaže smrću ljudi i da novim ubijanjinama živih umire nemir mrtvih. Još neki primjeri za to su definicije i izjave o gladijatorskim igrama koje daju Festus u Augustovo doba: „Prinošenje žrtve koju nameće dužnost.“ Tertulijan krajem II. stoljeća izjavljuje: „Časti dužna manama,“ a Ausonije u kasnom Carstvu izjavljuje: „Krv prolivena na zemlji za umirenje boga – srponoše na kraju neba.“¹²

⁷ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 21.

⁸ Isto, str. 21. – 22.

⁹ Isto, str. 22.

¹⁰ Isto, str. 23.

¹¹ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 205.

¹² Isto, str. 206.

Još se u antičko doba pojavila teza, koju danas većina znanstvenika ipak opovrgava, a ona glasi da su se gladijatorske igre pojavile kao blaži oblik izravnog žrtvovanja, odnosno ubijanja ljudi na grobu pokojnika. Prema ovoj tezi, obitelj preminulog bi žrtvovala zatvorenike ili manje vrijedne robove na grobu pokojnika, no zbog prevelike okrutnosti ovog običaja, borba između dva gladijatora je to trebala ublažiti. Tako Festus navodi: „Bio je običaj da se uz grobnice hrabrih ratnika žrtvuju zatvorenici; a kada se pročulo za okrutnost tog običaja, pokraj grobova su se počele organizirati borbe gladijatora.“ Znanstvenici ovo stajalište danas odbacuju činjenicom da ova teza o nastanku gladijatorskih borbi nije bila raširena kod Rimljana, kao i objašnjenjem gladijatorske igre i čista ubijanja, odnosno žrtvovanja nisu imali isti smisao. Gladijatorske igre su na pogrebu trebale pokazati vrline koje su krasile i pokojnika dok je bio živ, a to su snaga, hrabrost i odlučnost. Borba između dva gladijatora naglašavala je ove osobine kako bi pokojnikove potomke i sve prisutne na pogrebu, navela da pođu stopama preminulog.¹³

6. Razvoj gladijatorskih igara

6.1. Gladijatorske igre pod pokroviteljstvom privatnika

Prve konkretne gladijatorske borbe za koje znamo **da su se dogodile**, **← izbaciti** dogodile su se 264. godine prije Krista, u vrijeme konzula Apija Klaudija i Kvinta Fukvija,¹⁴ kada je u Prvom punskom ratu poginuo konzul Junije Brut Pere. Njegova dva sina su na Forum Boarium ili na Stočnoj tržnici, nedaleko Tiberskog otoka organizirala borbu između tri para gladijatora u sklopu pogrebne ceremonije. Ovi su se gladijatori nazivali *bustuarii*, što je **izveeno** od riječi *bustum*, što znači lomača ili grob.¹⁵

Bilo je potrebno još gotovo pedeset godina dok se u pisanim izvorima nije spomenulo održavanje novih gladijatorskih igara. Dogodilo se to 216. godine prije Krista u čast konzula Emilija Lepida, koji je poginuo u bitci kod Kane. Konzulova tri sina su tijekom tri dana organizirali borbe između dvadeset dva para gladijatora. Za mjesto događanja su izabrali Rimski forum, koji će se i dalje koristiti za ovakva događanja, sve do izgradnje prvih amfiteatra, koji će biti izgrađeni specijalno za održavanje borba gladijatora. Uskoro su borbe gladijatora postale sve učestalije, a u drugom stoljeću prije Krista neke od najznačajnijih su

¹³ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 23. – 24.

¹⁴ Kristina Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, Pula 1997., str. 4.

¹⁵ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 29.

bile one održane u čast Marka Valerija Levina 200. godine prije Krista, na čijim je pogrebnim igrama sudjelovalo pedeset gladijatora. Tit Flaminin je u čast svog preminulog oca 174. godine prije Krista, organizirao četiri dana pogrebnih svečanosti, na kojima se ukupno borilo sedamdeset i četiri para gladijatora.¹⁶

Uskoro se broj gladijatora koji su sudjelovali u različitim borbama počeo brojati u stotinama, a ovakve priredbe su bile sve popularnije. O ovom nam naročito svjedoči jedan događaj iz 160. godine prije Krista kada se u Rimu izvodila jedna kazališna predstava, Terencijeva komedija „*Hecyra*“ ili „Svekrva.“ Usred dobro posjećene predstave, stigla je informacija da je Emilije Paul na *Forum Romanum* ili Rimskom forumu organizirao borbe gladijatora, te je istog trena veći dio publike napustio predstavu i uputio se na Rimski Forum. Kako je sve više publike posjećivalo gladijatorske igre, njihov pravi smisao povezanosti s pogrebima preminulih predaka postajao je sve slabiji. Organizatori su sve veći naglasak stavljali na zabavu, povećavajući si na taj način ugled među okupljenom publikom. Sve je to manje podsjećalo na događaj koji je bio povezan sa svečanim pogrebom.¹⁷

Uskoro se u sve ovo umiješala i politika. Tako je 122. godine prije Krista većina magistrata odobrila postavljanje tribine oko mjesta održavanja gladijatorskih igara, kako bi se mogla iznajmljivati mjesta. Protiv ove odluke je bio tadašnji pučki tribun Gaj Grakho, koji je naredio da se postavljene tribine sruše u noći uoči održavanja igara. Tako je publika mogla besplatno prisustvovati igrama koje su se održale idući dan, međutim zbog ovog čina Gaj Grakho je na sebe navukao veliki bijes ostalih tribuna, te je to vjerojatno bio još jedan od razloga zbog čega Gaj Grakho nije dobio idući tribinat.¹⁸

Politika se još jednom umiješala kada je Julije Cezar 65. godine prije Krista pokušao organizirati gladijatorske igre u čast davno preminulog oca. Mjesto održavanja je bio Forum Romanum, a trebalo je sudjelovati ukupno 320 parova gladijatora. Senat se usprotivio ovoj odluci, i to iz dva razloga. Nisu htjeli dozvoliti da Cezarova popularnost među rimskim pukom još više poraste, kao ni da u grad uđe toliko naoružanih boraca koji bi u kritičnim situacijama mogli poduprijeti svog pokrovitelja. Zbog ovih razloga Cezar je morao smanjiti broj gladijatora koji su sudjelovali na igrama. Nakon što je postao diktator, Cezar je češće organizirao borbe gladijatora, a ujedno nije više morao brinuti o ovakvim problemima. Gladijatorske igre su se u doba Cezara i dalje organizirale na Rimskom forumu, a ponekad su u njima sudjelovali i građani Rima, kao i Rimljani iz uglednih obitelji. Tako Svetonije navodi

¹⁶ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 30.

¹⁷ Isto.

¹⁸ Isto, str. 31.

da su se tada međusobno borili Furije Leptin, koji dolazi iz obitelji gdje je bilo nekoliko pretora, te Kvint Kapen, koji je bio odvjetnik i bivši senator.¹⁹

Prvi pokušaj izgradnje stalne građevine za borbe gladijatora, dogodio se u vrijeme Cezara. Skribonije Kurion je uspio dobiti sredstva od Cezara koja su mu bila potrebna za takav poduhvat. Od jedne građevine uspio je napraviti dva kazališta i jedan amfiteatar. To mu je uspjelo tako što je sagradio dva drvena kazališta, koja su bila smještena na velikoj osi i koja su se svojim stražnjim stranama dodirivala. Kada bi jutarnje predstave u **kazlištu** završile, došao je red na popodnevene borbe gladijatora. Tada bi se kazališta polako okrenula jedno prema drugome, tako da su im se susrele cavae, ili gledališta. Drvene pregrade koje su bile na pozornici bi se skinule, i tako se dobila arena ili prostor gdje su se mogle odvijati gladijatorske igre. Tako se od dva polukružna kazališta dobio jedan kružni amfiteatar.²⁰

6.2. Gladijatorske igre pod pokroviteljstvom države

Gladijatorske igre su se o trošku bogatih pojedinaca održavale sve češće i bilo je samo pitanje trenutka kada će i država na sebe preuzeti trošak organizacije igara. To se prvi put dogodilo u travnju 42. godine prije Krista u vrlo složenim političkim uvjetima. U to doba Cezar je bio ubijen, te je vladala žestoka borba između Cezarevih pristaša Bruta i Kasija, odnosno ubojica Cezara. Osim ovih političkih razloga, ljudi su posvuda vidjeli neko znamenje koje su tumačili kao znak da bi na neki način trebalo udovoljiti bogovima. Tako su prijavljivani događaji poput zvuka trube i zveckanja oružja noću iz Cezarevih i Antonijevih dvorskih vrtova. Rođeno je dijete koje je imalo po deset prstiju na obje ruke, kao i mazga koja je na svijet donijela ždrijebe koje je sprijeda bilo konj, a straga mazga. Iz Jupiterova kipa na *Colli Albam* ili na Albanskim brdima tekla je krv, rijeke su presušile, ili su tekle u obrnutom smjeru, prema izvoru. Mnogo ovakvih izmišljenih događaja uvjeralo je edile da utrke kočija u *Circusu Maximusu*, kao *dio ludi Cereale* ili Cerealija, nisu dovoljne kako bi se udobrovoljila božica Cerera, pa su uz to odlučili organizirati i borbe gladijatora.²¹

Ova dalekosežna odluka značila je da su gladijatorske igre sada prvi put bile povezane sa nečim što nije smrt pojedinca. Od sada se za održavanje gladijatorskih igara brinula država, pa je u skladu s tim za njihovo održavanje osigurano i više novca. Zbog toga je i program samih gladijatorskih igara postao bogatiji i raznovrsniji, a uskoro je i lov na divlje zvijeri

¹⁹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 31.

²⁰ Catherine Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, Rijeka 2005., str. 80.

²¹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 31. – 32.

postao dio programa gladijatorskih igara.²² Donesena je i posebna zakonska odredba prema kojoj se gladijatorske igre u Rimu ili u bilo kojem drugom gradu, nisu smjele održati bez posebne dozvole Senata ili kasnije cara.²³

Poznat je Juvenalov govor protiv svojih suvremenika i novonastale situacije sa dolaskom Carstva i ukidanjem Republike. Govor se odlikuje prezirom prema tadašnjem društvu: „Od onoga časa kad je nestalo prava glasa koje je nekom prodavao, taj grešni narod, što je nekada dijelio moć, snopove pruća, legije i sve ostalo, sada još želi samo dvije stvari na svijetu: kruha i igara - ...*duas tantum res anxius optat panem et circenses.*“ Samo nekoliko godina kasnije takva situacija već je hladno primljena među svim slojevima Carstva, pa je tako samo 40 godina nakon Juvenala, Fronton mirno izrekao ono što je tada bilo već sasvim očito: „Samo su dvije stvari koje zanimaju rimski narod: prehrana i predstave. *Populum Romanum duabus praecipue rebus, annona et spectaculis, teneri.*“²⁴

7. Gladijatorske igre pod pokroviteljstvom careva

7.1. Gladijatorske igre u prvim amfiteatrima

Jedina stvar koja je još nedostajala u Rimu za održavanje gladijatorskih igara bili su amfiteatri. Iako su se već neko vrijeme na jugu Italije podizali kameni amfiteatri, u Rimu su se gladijatorske igre i dalje održavale na Rimskom forumu, ili na Saepta Iulia, što je bio ograđeni pravokutni prostor iza Rimskog foruma, gdje su se u vrijeme Republike održavali javni skupovi. Obje lokacije nisu bile pogodne za održavanje gladijatorskih igara, jer je svaki put bilo potrebno uređivati prostor, i privremeno ga ograditi. Kad bi igre bile gotove, opet bi se sve moralo razmontirati.²⁵

Prvi čovjek koji je pokušao nešto učiniti kako bi riješio ovaj problem bio je Stacilije Taur, koji je dao sagraditi kameni amfiteatar na Marsovom polju. Amfiteatar se gradio od 34. do 29. godine prije Krista, no ovim se potezom nije puno toga postiglo, jer su se gladijatorske igre u nekoliko sljedećih desetljeća i dalje nastavile organizirati uglavnom na Rimskom forumu. Car August je bio nedodirljiv, pa si je mogao dopustiti veliku rastrošnost i ekstravaganciju, bez ikakvih primjedbi. Među ostalim, on je i vrlo rado organizirao igre gladijatora. Svetonije je pisao kako su predstave koje je organizirao August nadmašile sve one

²² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 31.

²³ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 8.

²⁴ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 205.

²⁵ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 33.

njegovih prethodnika, po brojnosti, raznolikosti i raskoši. U „Djela božanskog Augusta,“ među ostalim piše i: „Triput sam priredio gladijatorske igre u svoje ime i pet puta u ime svojih sinova ili nećaka; u tim se igrama borilo oko deset tisuća ljudi...Narodu sam dvadeset šest puta poklonio borbe afričkih životinja u svoje ime ili u ime svojih sinova i nećaka, u cirku ili na forumu ili u amfiteatrima; u njima je ubijeno oko tri tisuće petsto životinja.“²⁶

August je shvaćao koliko netko može postati popularan među pukom organizirajući gladijatorske igre, pa je 22. godine prije Krista izdao dekret kojim je ograničio broj gladijatora koje drugi smiju angažirati u raznim priredbama na samo 120. Ovaj dekret je u praksi značio da su gladijatorske igre sada postale nešto što je gotovo u potpunosti smio organizirati samo car. August je odredio i da se gladijatorske igre održavaju od 2. do 8. prosinca, te od 17. do 23. prosinca tijekom Saturnalija. Od 19. do 23. ožujka igre su se održavale u sklopu proljetnog slavlja *Quinquartus* ili Kvinkvarta. Naravno car je uvijek mogao organizirati dodatne igre, ali za to je morao postojati jako dobar razlog, jer je organizirane ovakvih igara bilo jako skupo. Jeftinije je bilo organizirati kazališne predstave ili utrke kočija. To se najbolje može vidjeti na primjeru Filokalova kalendara iz 354. godine u kojem stoji da su od 176 registriranih praznika, 102 bila rezervirana za kazališne predstave, 64 za utrke kočija i svega deset za gladijatorske igre.²⁷

Augustov nasljednik Tiberije nije volio gladijatorske igre, kao i općenito preveliku ekstravaganciju. Nerado je organizirao gladijatorske igre i rijetko ih je posjećivao, pa je zbog toga i smanji budžet koji je bio namijenjen njihovoj organizaciji. Tiberijev nasljednik Kaligula je bio čista suprotnost. Kaligula je volio gladijatorske igre i često ih je organizirao. Navodno je i sam nastupao u igrama kao gladijator, no nije poznato gdje točno. Gladijatorske igre je organizirao na Saepta Iulia, gdje je želio izgraditi i amfiteatar, no taj plan mu nije uspio. Idući car Klaudije je shvatio kako udobrovoljiti rimski puk. Organizirao je stabilan dovoz žita u grad, a s druge strane odlučio je zabaviti rimski puk organizacijom mnogih predstava. I sam je rado prisustvovao mnogim gladijatorskim igrama, kao i mnogobrojnim smaknućima. Klaudijev nasljednik Neron je također kao i svoji prethodnici imao problema oko nalaženja adekvatnog prostora za organizaciju većih gladijatorskih igara. Kako je često organizirao gladijatorske igre, problem oko njihovog mjesta održavanja pokušao je riješiti tako što je dao sagraditi drveni amfiteatar nedaleko Marsovog polja. Međutim ovaj amfiteatar je izgorio u velikom požaru iz 64. godine.²⁸

²⁶ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 35. – 36.

²⁷ Isto, str. 36.

²⁸ Isto, str. 36. – 38.

7.2. Izgradnja Koloseja

Tek je Vespazijan odlučio trajno riješiti problem oko mjesta održavanja gladijatorskih igara, počevši izgradnju poznatog Flavijeuskog amfiteatra. Ovaj amfiteatar je tek u srednjem vijeku prozvan Kolosej, i to prema velikom brončanom kipu cara Nerona koji se nekoć nalazio u blizini, u predvorju Neronove palače Domus Aurea.²⁹ Iako je Vespazijan bio jako štedljiv, ipak se odlučio za ovaj skupi poduhvat, jer je vjerovao da će buduće gladijatorske igre u novom kolosalnom amfiteatru ojačati njegove veze sa pukom i osigurati mu mirnu vladavinu.³⁰

Za mjesto izgradnje ovako velikog projekta Vespazijan je odabrao jedno veliko jezero koje se nalazilo u sklopu Neronove ogromne palače Domus aurea, a bilo je smješteno između brežuljaka Velija, Eskvilina i Celija.³¹ Kako je ovo jezero u međuvremenu bilo isušeno, predstavljalo je idealnu lokaciju za izgradnju ogromnog amfiteatra. Graditelji su gradeći amfiteatar u jezerskoj kotlini zapravo uštedjeli vrijeme i novac jer im je bilo olakšano kopanje temelja.³² Kolosej je tako bio građen ukupno samo desetak godina. Osim olakšanog kopanja temelja, zbog isušenog Neronovog jezera, brzu i efiksnu izgradnju omogućila je i pametna podjela na gradilištu. Cijelo je gradilište bilo podijeljeno na četiri sektora, a za svaki sektor je bio zadužen drugi izvođač radova. U svakom sektoru se rad organizirao tako da bi se zvalo specijalizirane radnike kada bi se radilo s nekim drugim materijalom ili naodređenoj visini. Sve je teklo prema detaljno razrađenom planu, a najveći je razlog tomu bio optimalno trošenje materijala i novaca.³³

Za izgradnju Koloseja bilo je upotrijebljeno ukupno oko 100 000 kubičnih metara travertina, 6000 tona cementa i 300 tona željeza od koje su bile izrađene sponje kojima su vezani blokovi. Blokovi travertina vađeni su iz albuleških kamenoloma, kod Tivolia. Za njihovo dopremanje u Rim za ovu je priliku napravljena šest metara široka cesta.³⁴ Kolosej je visok 50 metara, ovalnog je oblika, po svojoj većoj osi dug je 188 metara, po kraćoj 156 metara, a opseg mu iznosi 527 metara.³⁵ Sama nosiva struktura Koloseuma izgrađena je od klesanih kamenih blokova, a svodovi između zidova bili su izgrađeni od betona. Na vanjskom

²⁹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 78.

³⁰ C. Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 81.

³¹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 78.

³² C. Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 82.

³³ Anna Maria Liberati; *Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom*, Zagreb 200., str. 74.

³⁴ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 234.

³⁵ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 80.

dijelu dizalo se ukupno četiri kata. Prva tri kata imaju ukupno po 80 lukova svaki, a međusobno se podupiru i izbalansirani su tako da težinu građevine raspoređuju na temelje. Četvrti kat gradio se od nešto lakših materijala, radi održavanja stabilnosti građevine. Na četvrtom katu nalazilo se i ukupno 240 manjih stupova, koji su držali užad velikog platnenog krova, koji je služio kao zaštita za gledatelje od sunca. Za podizanje ovog ogromnog platnenog krova bilo je potrebno 100 mornara iz flote u Mizenu. Unutarnji dio Koloseja sastoji se od ukupno 80 radijalnih zidova, koji podupiru golemo gledalište, a izgrađeni su od travertinskih blokova. Ispod gledališta se također nalazio kompleksan sustav tunela i stubišta, kroz koji su gledatelji mogli izaći i ući za nekoliko minuta.³⁶

Kolosej se koristio povremeno i za održavanje pomorskih bitaka, naumahija, tako što bi se cijela arena napunila vodom, i kasnije opet isušila. Car Domicijan je odlučio promijeniti ovu praksu, tako što je odlučio preseliti naumahije iz Koloseja, kako bi mogao dodatno urediti hypogeum ili podzemne prostorije Koloseja. Izgrađeni su dodatni labirinti tunela, podzemnih prostorija i hodnika. Pomoću upotrebe posebnih rampi i dizala, koja su bila pokretana vitlima i protuutezima, divlje zvijeri, gladijatori, kao i čitave kulise koje su prikazivale hramove, šume i planine, mogle su se iznenada pojaviti u sredini arene. Ove podzemne prostorije bile su natkrivene drvenim daskama, na kojima se nalazio fini pijesak ili *harena*. Od *harena*, latinskog naziva za pijesak, nastala je riječ arena.³⁷ Pijesak je skrivao brojna zaklopna vrata. Ispred prvih redova gledatelja nalazila se čvrsta zaštitna mreža, kako bi bili zaštićeni od divljih životinja koje su bile u areni.³⁸

Prva katastrofa koja je pogodila Kolosej dogodila se 23. kolovoza 217. godine, kada je tijekom kratkotrajne Makrinove vladavine udar munje zapalio drveni kružni prolaz na vrhu Koloseuma. Požar se vrlo brzo proširio na drvene tribine, a zahvatio je čak i dio kamenih tribina. Vatra je stigla i do podzemnog dijela u ograđene prostorije, te je i ondje prouzročila veliku štetu. Najveća šteta nastala je kada se vatra počela gasiti vodom, pa se porozni kamen natopio vodom, te su se zbog toga urušili vanjski dijelovi zida i tribina. Zbog ovoga se u Koloseju punih šest godina nisu održavale predstave, dok do 233. godine nije bio obnovljen i opet svečano otvoren.³⁹

³⁶ A. M. Liberati; *Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom*, str. 74. – 75.

³⁷ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 6.

³⁸ A. M. Liberati; *Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom*, str. 77.

³⁹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 84.

7.3. Gladijatorske igre do njihovog gašenja

Malo po malo popularnost gladijatorskih igara počinje opadati. Najprije su najobrazovaniji počeli kritizirati gladijatore, da bi zatim i među širim slojevima društva gladijatorske igre bile sve više kritizirane zbog utjecaja sve jačeg kršćanstva, koje je na gladijatorske igre gledalo kao na poganu vrstu zabave. U prošlosti su samo rijetki bili koji su kritizirali ovakav način zabave. Rimskim masama ovakve sirove borbe pune krvi vrlo brzo su svidjele, te su bez imalo grižnje savjesti, svakodnevno uživali u prizorima ubijanja. Jako je teško procijeniti u kolikoj su mjeri gladijatorske igre imale loš utjecaj za rimsko društvo u cjelini po pitanju morala.⁴⁰

Ono što čudi je visok broj kulturnih i visokoobrazovanih ljudi koji su se također prepuštali ovakvoj vrsti krvavih užitaka. Ljudi poput Plinija i Cicerona otvoreno su opravdavali gladijatorske igre.⁴¹ Ciceron je smatrao da hrabrost koju pokazuju gladijatori zaslužuje da je se poštuje i slijedi, te da treba služiti kao primjer ostalima. Međutim, Ciceron je također smatrao da obrazovan čovjek nema što tražiti na tribinama za vrijeme jedne gladijatorske igre, te da bi bilo pametnije da se bavi drugim stvarima.⁴²

Dok su mnogi prešućivali o negativnim stranama ovakve zabave, samo je nekoliko ljudi, poput Seneka, javno izreklo svoj sud protiv gladijatorskih igara. Seneka je smatrao da intelektualci ne bi smjeli gledati gladijatorske igre, nego bi se takvu vrstu zabave trebalo prepustiti iracionalnom, nekritičkom mnoštvu. Samo se obični ljudi mogu satima zabavljati tako što će promatrati krvoločne igre, budeći tako svoje najprimitivnije osjećaje.⁴³ Seneka daje zanimljivo osobno razmišljanje o onome što je sam vidio u areni. Tako on u svojim „Moralnim poslanicama“ piše kako je jednom navratio na podnevnu predstavu u amfiteatar. Prilikom toga nadao se da će se opustiti uz neku laganiju predstavu, međutim naišao je na prizor koji je bio potpuno drugačiji od onoga što je zamišljao. Prizore borbe koje je vidio, opisao je kao čisto klanje, koje nisu za one slabog srca. Opisivao je borbe u kojima gladijatori nisu imali gotovo ništa što bi ih zaštitilo od udaraca. Seneka dalje zaključuje, da nekakvi oklopi ne bi previše pomogli gladijatorima, jer ih na kraju ionako čeka smrt. Publika je u takvim borbama najviše uživala, i često su mnogi dobacivali razne pogrđne riječi, očekujući još više krvave akcije u areni. Seneka ovaj opis krvavih scena u areni završava jednom

⁴⁰ Barry Cunliffe; *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, Beograd 1980., str. 158. – 159.

⁴¹ Isto, str. 158.

⁴² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 144.

⁴³ Isto, str. 145.

moralnom poukom, u kojoj govori da se loši primjeri vraćaju onima koji ih daju.⁴⁴

Sve brojniji kršćanski ideolozi sve su češće iznosili svoje stavove protiv ovakvog krvavog načina zabavljanja. Gladijatorske igre su predstavljale sve ono protiv čega se kršćanstvo borilo. I sami kršćani su često završavali kao hrana divljim zvijerima na pijesku arene, pa je to bio još jedan razlog sve glasnijim kritikama protiv gladijatorskih igara.⁴⁵ Tako je Klement Aleksandrijski na početku 3. stoljeća amfiteatar nazvao „*cavea saeviens*“ ili „tribina koja čini divljim.“ Još je oštiji bio kršćanski teolog Tertulijan koji je otvoreno izražavao neslaganje i zabrinutost oko toga kakav su utjecaj gladijatorske igre imale na publiku.⁴⁶

Prvi korak u smjeru gašenja gladijatorskih igara vjerojatno je poduzeo car Konstantin 325. godine, kada je poslao službeni dopis u neke dijelove istočnih provincija u kojima osuđuje organiziranje gladijatorskih igara. Ovaj dopis je međutim imao jako malo utjecaja, jer se gladijatorske igre u vrijeme vladavine cara Konstantina kao i njegovih nasljednika nastavljaju normalno održavati. Prvu konkretnu mjeru protiv gladijatora poduzeli su kršćanski biskupi, koji su odbili krstiti sve gladijatore, a i **Kršćanima** se zabranjivalo raditi na poslovima koji su imali veze sa gladijatorskim igrama. Car Valentinijan I. je zatim 367. godine i službeno zabranio osuđivanje kršćana na arenu.⁴⁷

Gladijatorske igre nikada zapravo nisu službeno ukinute, nego je jednostavno zanimanje za njih postajalo sve manje. Neki carevi su naravno utjecali na to, kao što je bio Honorije koji je vjerojatno 399. godine zabranio gladijatorske škole, i na taj način zapravo utjecao na sve lošiju kvalitetu izvedbe gladijatora. Prevladavajuća kršćanska ideologija je zapravo bila najviše zaslužna zašto je nestalo gladijatorskih igara. Bilo je sve manje ljudi koje je zaista zanimalo ubijanje u areni, a i sam odlazak u arenu je postajao sve opasniji, jer su brojni kršćani otvoreno pokazivali protivljenje tomu.⁴⁸

S druge strane, sve jači pritisci barbara na granicama Carstva, **utjecalo je → utjecali su** na to da su carevi imali sve manje novaca koji su mogli odvojiti na organizaciju igara. Program je postajao sve skromniji, pa su pred kraj 4. stoljeća ljudi koji bi i došli na gladijatorske igre, često bili odbijani vrlo skromnim programom. Ne zna se točno kada je održana zadnja predstava u Koloseju, no svakako je to bilo prije 440. godine kada biskup

⁴⁴ Barry Cunliffe; *Rimsko carstvo: narodi i civilizacija*, str. 158. – 159.

⁴⁵ Isto, str. 159.

⁴⁶ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 148. – 149.

⁴⁷ Isto, str. 149. – 150.

⁴⁸ Isto, str. 150. – 151.

Salvijan govori protiv javnih predstava kao što su lov na divlje zvijeri, utrke kočija i kazališne predstave, međutim gladijatorske igre više se ne spominju.⁴⁹

7.4. Sudbina Koloseja

Nakon što su se u Koloseju prestale održavati gladijatorske igre, zbog njegovog neodržavanja vrlo je brzo počeo propadati. To propadanje još su više ubrzale razne prirodne katastrofe, a prva od njih je bio potres iz 508. godine koji je nanio prvu veću štetu. Tada se urušio dio kolonade oko najviše tribine, a dijelovi kamenja koji su padali na niže dijelove, pretvorili su tribine u ništa više od gomile kamenja. Tada se pokušalo smanjiti daljnje urušavanje, tako što su ljudi dio ruševina odnijeli u *hypogeum*, odnosno u prostorije ispod arene. Sam *hypogeum* je često bio poplavljen jer se sustav odvodnje više nije održavao te je zbog toga često dolazilo do poplava. Uskoro je gotovo cijeli Kolosej bio prekriven korovom, a njegovi ulazi su bili zatvoreni. Usprkos tome, u njega su ulazili razni lopovi i opljačkali sve što se moglo iskoristiti ili prodati. S vremenom su u prostorima ispod tribina umjesto obitavališta za prosjake, lualice i razbojнике, počeli otvarati svoje radionice razni zanatlije poput kovača, postolara i zidara. Dio ovih prostora su preuzeli i pastiri koji su ovdje uredili svoje štale.⁵⁰

Tijekom srednjeg vijeka ljudi su počeli zaboravljati koja je bila prava namjena Koloseja, pa su se u skladu s tim počele javljati i prve legende i mitovi o njegovoj funkciji u antičko doba. Tako se u djelu „Mirabilia urbis Romae,“ ili „Čudesa grada Rima,“ koje je služilo kao vodič u 11. stoljeću za hodočasnike koji su posjećivali Rim, o Koloseju piše kao o nekadašnjem poganskom hramu posvećenom Suncu. Još se navodi i da je bio potpuno prekriven zlatno - brončanom kupolom, te da se u sredini nalazio veliki kip Apolona s kuglom u ruci, koji je predstavljao znak rimske moći. U idućih nekoliko stoljeća Kolosej se povezivao sa sve većim brojem bogova.⁵¹

Ništa se posebno nije mijenjalo u vezi **Koloseja** → s **Kolosejem** do 1084. godine, kada su Normani pod vodstvom Roberta Guiscarda opljačkali Rim. Tada su aristokratske obitelji odlučile potražiti utočište u utvrđenim objektima unutar grada Rima. Obitelj Savelli se smjestila u Marcelovom kazalištu, obitelj Colonna u Augustovom mauzoleju, a obitelj Frangipani u Koloseju. Zbog toga su se iz njega morali iseliti svi koji su do tada nastanjivali

⁴⁹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 151. – 152.

⁵⁰ Isto, str. 153. – 154.

⁵¹ Isto, str. 155.

Kolosej. Obitelj Frangipani ondje se zadržala sve do 1312. godine. 1349. godine u Rimu se ponovno dogodio potres. Iako Kolosej nije doživio veća oštećenja, okolni prostor, kao i prostor oko grada, doživjeli su velike štete, što je za posljedicu imalo odlazak velikog broja ljudi iz Rima i bliže okolice. Kolosej je tako još jednom ostao potpuno prazan. Iako su se u njemu povremeno smještali putujući zabavljači, prosjaci ili beskućnici, ništa nije moglo toliko nauditi Koloseju kao papini graditelj. ⁵²

Od 15. stoljeća svaki novi papa je sve intenzivnije želio graditi nove građevine, no gotovo sav taj građevinski materijal koji je bio potreban za izgradnju, uzimali su iz ostataka antičkih građevina. Kolosej je sada stradao kao nikada prije. Mramor i kamen iz Koloseja najviše su završili u Palazzo Venezia, Palazzo Farnese, Cancelleria i u bazilici svetog Petra. Poznat je i jedan izvještaj iz 1452. za vrijeme pape Nikole V., u kojem stoji da je između rujna 1451. godine i svibnja 1452. godine iz Koloseja izneseno ukupno 2522 tone mramora i kamena. 1462. godine papa Pio II. je kao dobar poznavalac antičke povijesti, donio zakon kojim se neke antičke spomenike stavlja na popis zaštićenih građevina, a među kojima je bio i Kolosej. Ipak njegovi nasljednici nisu nastavili ovu politiku. ⁵³

Tijekom srednjeg vijeka je bila vrlo poznata legenda o osnutku samog **Kolosej**, koja je govorila kako ga je osmislio pjesnik Vergilije, te je u njemu poslije prakticirao magiju. Iako se do 16. stoljeća već puno znalo o stvarnoj funkciji Koloseja, oko njega su i dalje kružile priče koje su govorile o tome kako su stari Rimljani ondje prakticirali razne rituale povezane sa crnom magijom. Tako je poznat i jedan od pokušaja protjerivanja sila zla iz Koloseja. Naime, po savjetu svećenika sa Sicilije, kipar i pisac Benvenuto Cellini jedne je noći sa svećenikom i još jednim mladićem ušao u Kolosej i izveo ritual nakon kojeg su đavolje snage morale napustiti Kolosej. ⁵⁴

U stoljećima koja su uslijedila u nekom obliku se počeo razvijati hodočasnički turizam. Pape su sve više naglašavale kršćanske mučenike koji su na pijesku Koloseja prolili krv, pa je uloga gladijatora u Koloseju u svijesti ljudi potisnuta u drugi plan. To je sve postalo službeno kada je 1749. godine papa Benedikt XIV. posvetio već postavljene postaje Križnoga puta unutar Koloseja. Nasred arene je postavljen veliki križ a kod nižih tribina su se nalazile postaje Križnoga puta. Od osamnaestog i devetnaestog stoljeća sve se više pojavljuje i druga vrsta turista, a to su bili zaljubljenici u umjetnost. Ovi turisti su više davali važnost

⁵² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 155. – 156.

⁵³ Isto, str. 156.

⁵⁴ Isto, str. 155.

poganskom, a ne kršćanskom Koloseju.⁵⁵

Zatim se dogodila jedna neobična stvar, koja je ponovno jače oživjela zanimanje za pogansku povijest Koloseja. Botaničar Richard Deakin je sredinom 19. stoljeća proučavao bilje koje se nalazilo u Koloseju, te je otkrio da se u Koloseju nalazi ukupno 420 biljnih vrsta, od koje su neke bile vrlo rijetke i netipične za Apeninski poluotok. U svojoj knjizi „Flora“ u Koloseju iz 1855. godine, kao jedan od zaključaka svojih istraživanja naveo je da su te neobične biljne vrste u Kolosej vjerojatno stigle u krznu divljih životinja koje su stizale iz dalekih zemalja u antički Rim. Sve je ovo utjecalo na odluku iz 1874. godine kada je Kolosej predan arheolozima, unatoč burnim prosvjedima, pa i marševima klera oko Koloseja. Kako Kolosej sad nije više bio pod crkvenom kontrolom, arheolozi su ubrzo uklonili dijelove zidova i kamenja iz podzemnih prostorija. Sada su se opet mogli vidjeti izvorni zidovi, ćelije i kavezi za životinje, a najviše ih se dojmio složen sustav dizala koji se koristio kako bi se divlje zvijeri iz podzemnih prostorija dovelo na pijesak arene.⁵⁶

S dolaskom Mussolinija i fašista na vlast u Italiju, dolazi do novog zamaha arheoloških istraživanja. Mussolini je simboliku fašizma pronalazio u antičkom Rimu, pa je želio u novom sjaju prikazati antičke spomenike i približiti ih javnosti. Nažalost, zbog ovog je došlo i do nekoliko loših i nepopularnih poteza. Tako su arheolozi, kako bi što prije završili s radovima, u žurbi izgradili stube na dijelu tribina gdje su sjedili senatori. Još gore, Mussolini je dao srušiti cijele gradske četvrti, na tisuće kuća, kako bi dobio bolji pogled na Kolosej i ostale antičke spomenike, a sagradio je i široku cestu Via del Impero, koja je povezivala Koloseum i Palazzo Venezia ili Nacionalni spomenik.⁵⁷

7.5. Amfiteatar u Puli

Amfiteatar u Puli je najvažniji amfiteatar izgrađen na području današnje Hrvatske, i najpoznatiji je antički spomenik u Puli. Pulski amfiteatar je šesti po veličini amfiteatar kojeg su izgradili Rimljani na području nekadašnjeg Rimskog carstva.⁵⁸ Tijekom 19. stoljeća razvila se legenda o vezi cara Vespazijana sa Cenidom, koja je bila navodno iz Pule. Njena zaštitnica je bila Antonija, majka cara Klaudija. Nakon Antonijine smrti razvila se ljubav između

⁵⁵ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 156. – 157.

⁵⁶ Isto, str. 158. – 159.

⁵⁷ Isto, str. 159. – 160.

⁵⁸ Mirjana Sanader; *Antički grad u Hrvatskoj*, Zagreb 2001., str. 80.

Vespazijana i Cenide. Cenida je vrlo rado boravila u Istri i u Puli, pa je tako na njen nagovor navodno Vespazijan sagradio veće od dvaju kazališta u Puli, Teatro di Giulia, te Pulski amfiteatar. Ove priče se ne mogu potvrditi i ostaju samo legenda.⁵⁹

Car August je zapravo sagradio prvi amfiteatar u Puli, dok je car Klaudije napravio prvo preuređenje Pulskog amfiteatra. Carevi Vespazijan i Tit su još više proširili amfiteatar i dali mu konačan izgled.⁶⁰ Amfiteatar je širok 132 metra, dugačak 105 metara, a visok 35 metara. Vanjski zid amfiteatra sastoji se od dva reda arkada, a svaki red ima 72 luka. Postoji i treći kat, na kojem se nekad nalazilo 64 otvora, a zbog djelomičnog urušavanja amfiteatra taj broj je danas nešto manji. Sama arena je od gledališta bila odvojena kanalom i zidom. Gledalište je bilo izgrađeno od kamenih sjedala, a iznad gledališta nalazila se i drvena galerija. Još su i danas vidljiva ležišta, u kojima su se nalazili nosači platna, koje je bilo razapeto iznad gledališta, kako bi štitilo publiku od sunca. Ispod same arene se nalazio i *hypogeum*, podzemne prostorije i hodnici, u kojima su se nalazili gladijatori i životinje.⁶¹ Sam amfiteatar se nalazio izvan gradskih zidina, a mogao je primiti oko 23 tisuće gledalaca. Ovdje se pojavljuje nerazmjer između veličine amfiteatra i broja stanovnika rimske Pule. Međutim, tadašnja južna Istra je bila vrlo gusto naseljena, pa su na gladijatorske igre dolazili ljudi i iz okolice Pule, te bi vjerojatno bez problema napunili gledalište.⁶²

8. Gladijatori

8.1. Kako postati gladijator

U početku su uglavnom ratni zarobljenici postajali gladijatori, međutim od prvog stoljeća prije Krista i rob je mogao završiti kao gladijator. Kao kaznu za teže zločine poput ubojstva, trovanja ili oskrnuća hrama rob je mogao biti osuđen na arenu. Postojale su četiri vrste kazne. Osuda na gladijatorsku školu ili *ad ludum gladiatorum* je bila još i najblaža, jer je postojala mala mogućnost da se osuđeni svojim dobrim nastupima izbori za slobodu. Ostale tri kazne su značile sigurnu smrt. Osude na smrt od divljih zvijeri ili *ad bestias*, na smrt od mača ili *ad gladium* i na smrt na križu ili *crucifixio*, su bile jednako užasne.⁶³

⁵⁹ Robert Matijašić i Željko Ujčić; *Pula: antički grad*, Pula 2005., str. 9.

⁶⁰ Isto, str. 9. – 10.

⁶¹ M. Sanader; *Antički grad u Hrvatskoj*, str. 80. – 81.

⁶² R. Matijašić i Ž. Ujčić; *Pula: antički grad*, str. 9. – 10.

⁶³ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 41.

Robovi i ratni zarobljenici su velikom većinom činili populaciju gladijatora, no kako je uspješan gladijator mogao jako puno zaraditi i neki slobodni ljudi su postajali gladijatori i potpisivali ugovore na određeno vrijeme. Mnogi vitezovi, pa čak i aristokrati odlučili su se okušati kao gladijatori. Neki to nisu ni činili zbog novaca jer su već bili bogati, nego zbog slave i popularnosti koju su mogli steći boreći se pred očima rimskog puka. I neki carevi nisu mogli odoljeti i odlučili su se okušati na pijesku arene. Car koji je najviše bio zaluden gladijatorima bio je Komod.⁶⁴

Komodovo samoljublje nije imalo kraja, te se on okružio ulizicama, koji su mu cijelo vrijeme povlađivali i govorili mu upravo one riječi koje je trebao čuti. To se odnosilo na njegovu sliku o sebi kao o velikom heroju. Iz tog razloga on se odijevao kao Herkul, pa je na sebi nosio lavlju kožu, a teška toljaga mu je služila kao oružje. Kako bi se dokazao da on uistinu i pripada herojima iz mitologija, često je nastupao kao vozač bojnih kola i gladijator. Velika želja mu je bila nastupiti i u Velikom cirku, no na taj se korak nikad nije usudio, bojeći se neuspjeha. Često je vježbao u vrtovima svoje palače, gdje je bio sakriven od pogleda rimskog puka. Međutim, sa pojavljivanjem u Koloseumu nije imao problema. Često je nastupao kao venator, odnosno lovac na životinje, a pojavljivao se prerušen u lik „Herkula lovca.“ Poznata je priča o tome kako je Komod u jednom danu ubio sto medvjeda, s tim što se on nije nalazio u areni, kako je bilo ustaljeno, nego ih je ubijao sa visokog zida, siguran iza ograde. Naime, Komod je naredio da se arena pregradi sa dva visoka zida, koji su bili okomito postavljeni jedan na drugi, tako da je arena bila podijeljena na četiri jednaka dijela. U svaki dio su bili stavljeni medvjedi, koji su bili stjerani u kut protiv Komoda koji ih je ubijao sa zidova, sa sigurne udaljenosti. Često je u areni ubijao i domaće životinje, a ubio je i tigra, slona i vodenog konja, ali nakon što su bili uhvaćeni u mrežu i na taj način postali nepokretne mete. Komod se često pojavljivao i kao gladijator. Iako su mu gledatelji često pljeskali, to nekad nije dobro završavalo. Jednom prilikom publika ga je jako bodrila, no on si je umislio da mu se zapravo izrugavaju. Tada je htio izdati naredbu da vojnici koji su se brinuli oko pomičnog platnenog krova izvuku svoje mačeve i pobiju gledatelje.⁶⁵ Komod zapravo nije izvodio neke veličanstvene pothvate. Čak se ne bi moglo reći ni da je uspio napraviti djela dostojna prosječnog gladijatora. Komod je naime sam birao protivnike, no to nisu bili normalni gladijatori, nego najčešće ljudi iz publike, koji nisu imali nikakvog iskustva u borbama i koji bi često dobili samo jedan drveni mač. Komod je često znao pretjerivati u svojim egzibicijama, toliko da bi izazvao gnušanje rimske publike, koji su do tada zaista

⁶⁴ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 42. – 43.

⁶⁵ Elije Sparcijan... [et al.]: *Historia Augusta*, Zagreb 1994., str. 104.

mogli vidjeti svašta na pijesku arene. Zahvaljujući Dionu Kasiju, koji je prema vlastitim riječima gledao ovu predstavu, Komod je naredio da se u areni okupe svi ljudi koji su ostali bez lijevog stopala, bilo zbog neke bolesti ili nesreće. Oko lijevog koljena im je svezano nešto nalik na zmiju, i na to su se oslanjali. Za samoobranu su im podijeljene spužve, koje su trebale zamijeniti kamenje. Do kraja predstave, Komod je pobio sve ljude, praveći se da je Herkul koji ubija divove. Zbog ovog pothvata tražio je milijun sestercija, što je bila kraljevska isplata. Komod je također inzistirao da se sva njegova gladijatorska djela unesu u gradske akte. Također je zahvaljujući svojim gladijatorskim podvizima, stekao razna trijumfalna imena, koja su mu se morala dodijeliti. Osim toga bio je čak šest stotina i dvadeset dva puta nazvan „Prvim sekutorskim štapom.“⁶⁶ Zbog svog ponašanja Komod je na kraju ubijen. Kap koja je prelila čašu također je povezana sa arenom i gladijatorima. Komod je htio da se Nova godina 193. proslavi kao dan ponovnog osnutka Rima, i to pod nazivom Komodova Kolonija, odnosno *Colonia Commodiana*. U skladu s tim namjeravao je ubiti oba konzula koja su bila izabrana za iduću godinu, te nakon toga nastupiti u areni kao konzul-gladijator. Ove je planove ispričao komorniku Eklektu, zapovjedniku carske tjelesne straže Letu, i svojoj najdražoj ljubavnici Marciji. Nakon što su ga pokušali odgovoriti od ovog plana, Komod se naljutio, i poslije je stavio njihova imena na vrh popisa uglednih Rimljana koje treba ubiti. Kad su saznali za to, navedena trojka je odlučila ubiti Komoda, što su iste večeri i napravili.⁶⁷

Ovo poglavlje također 'razbacajte' u nekoliko odlomaka.

8.2. Gladijatori u gladijatorskim školama

Ipak tijekom čitave povijest održavanja gladijatorskih igara zarobljenici i robovi su činili glavninu gladijatora. Kada bi takvi ljudi bili prodani kao gladijatori, dolazili bi u gladijatorsku školu, kojih je diljem Carstva bilo oko sto, uzimajući u obzir broj gradova s većim amfiteatrima. ⁴⁹ ? U samom Rimu nalazile su se četiri gladijatorske škole. Najpoznatija od njih bila je *ludus magnus*, koja je u svome sklopu čak imala i malu arenu gdje su gladijatori vježbali. Škola je bila vrlo prostrana i dobro opremljena, a katakombama je bila povezana i sa samim Kolosejom. Osim ove škole postojale su još i *ludis dacicus* ili dačka škola, te *ludus gallicus* ili galska škola. Ove škole su imena dobila po tome što su u njima prvobitno trenirali dački, odnosno galski zarobljenici. Četvrta škola je bila *ludus matutinus* ili jutarnja škola, a svoj naziv je dobila po tome što su tamo trenirali borci s divljim životinjama

⁶⁶ E. Sparcijan... [et al.]: *Historia Augusta*, str. 104.

⁶⁷ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 80. – 82.

koji su nastupali u jutarnjem terminu.⁶⁸

Kada bi gladijator stigao u gladijatorsku školu, postajao je članom *familia gladiatoria*, što je značilo da je izgubio pravo na privatnost i da je sada podređen ugledu svoje škole. Gladijator bi tada položio *sacramentum* ili svečanu prisegu, što je značilo da će bez pogovora prihvatiti da bude spaljen, okovan lancima ili da pogine od mača. Gladijatori su sada bili vlasništvo upravitelja gladijatora, koji im je omogućavao osnovne uvjete života, odnosno stan, hranu pa ponekad čak i zabavu. Omogućavao im je i obuku koja je trebala poslužiti kako bi se što bolje snašli jednom kada se nađu u areni. Vlasnici su zapravo svoje gladijatore iznajmljivali organizatorima igara, a što je gladijator imao veće uspjehe to je i cijena najma bila veća.⁶⁹

Gladijatori su tijekom obuke redovno bili pregledavani, a znalo se dogoditi da neki od njih nisu dovoljno dobri da bi nastupili u areni. Imali su odličnu liječničku skrb, jer je upravitelj gladijatora puno ulagao u njihovu obuku, pa nije želio biti na gubitku sa svojom investicijom. Gladijatori su dobivali i puno za jesti, no ponekad bi hrana bila neodgovarajuća, jer su često dobivali za jelo ječmenu kašu sa grahom, od koje su dobili puno sala. Međutim, ovo salo ih je ponekad spašavalo od sitnih ozljeda. Gladijatori su sad bili *tirones* ili vježbenici, a dodjeljivani su određenim *doctores* ili trenerima. Nakon prve borbe u areni, gladijatori bi postajali veterani.⁷⁰

Vježbali su najčešće udarajući dva metara dugačak stup ili *palus*. Po imenu stupa gladijatori su **buli** i svrstavani u kategorije. Oni najbolji bili su *primus palus*, zatim *secundus palus* i tako dalje. Gladijatori bi ovdje vježbali sa drugačijim oružjima i opremom. U drugom i trećem stoljeću prije Krista gladijatori su uglavnom bili naoružani kopljima, velikim štitom, a imali su i kacigu. Gladijatori u doba Republike imali su opremu koja je bila jako slična opremi rimskog vojnika. Tek su se kasnije, a pogotovo u Carsko doba gladijatori počeli razlikovati po vrsti opreme i naoružanju, a u skladu s tim i po načinima borbe.⁷¹ Prve podjele gladijatora su bile po etničkoj pripadnosti, a činili su ih zarobljenici plemena s kojima su se Rimljani borili. Prvi od njih bili su Samničani ili *samnites*, s kojima su se Rimljani borili već 308. godine prije Krista, prilikom čega su zaplijenili puno njihovog oružja. Tu su bili još i Tračani ili *thraeces*, te Gali ili *galli*.⁷²

Gladijatori koji su bili najzastupljeniji u doba carstva bili su Tračani, murmiloni,

⁶⁸ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 47.

⁶⁹ Isto, str. 47. – 48.

⁷⁰ Isto, str. 49. – 51.

⁷¹ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 8.

⁷² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 69. – 70.

hoplomahi, retijariji, sekutori, esedariji, dimaheri, veliti, pegnijariji, ekviti i andabati.⁷³ Tračani su bili opremljeni malim okruglim štitom, te su imali mač koji je bio zakrivljene oštrice.⁷⁴ Kako im štit nije štitiio i noge, na njima su imali visoke nožne štitnike.⁷⁵ Najprepoznatljiviji gladijatori u areni bili su retijariji. Oni nisu imali nikakav štit niti oklop, a kao oružje im je služio dugačak trozubac. Osim trozubca imali su i mrežu otežanu olovom, u koju bi na početku borbe bacanjem pokušali uhvatiti protivnika i dovršiti ga ubodom trozubca. Ako je bacanje mreže bilo neuspješno, retijarij je mogao ponoviti napad, jer je mreža jednim svojim krajem bila vezana za njegovu ruku.⁷⁶ Retijarij se najčešće borio sa sekutorom ili progoniteljem. Sekutor je imao kratak bodež, štit i štitnik na lijevoj nozi.⁷⁷ Ipak najviše se isticala njegova kaciga. Sekutor je imao kacigu sa malom perjanicom, a kaciga mu je štitila cijelo lice, te je imao samo male otvore za oči. Zbog ovakvog izgleda kacige sekutor se morao što bliže približiti retijariju i još ga brže pokušati ubosti svojim kratkim bodežom. Retijarij je s druge strane pokušavao uhvatiti sekutora u svoju mrežu, a ako mu to ne bi uspjelo morao ga je svojim trozupcem držati na što većoj udaljenosti.⁷⁸ Murmiloni su bili gladijatori koji su bili opremljeni galskim oružjem, odnosno mačem koji je bio dugačak četrdeset do pedeset centimetara. Imali su i veći četvrtasti štit, a prepoznatljivi su bili po svojoj kacigi, koja je bila bogato ukrašena.⁷⁹ Murmilon se prvotno borio sa retijarijem, koji bi ga često ulovio u mrežu. Po tome je dobio i ime, odnosno po morskoj ribi murma, koja se lovila mrežom.⁸⁰ Dimaher je bio gladijator koji je od opreme imao samo dva mača.⁸¹ Jedan od bolje opremljenih gladijatora bio je hoplomah, koji je imao dosta zatvorenu beotijsku kacigu, te brončani štit. Imao je i koplje kojim je započinjao borbu, a ako bi ostao bez njega borbu je nastavljao sa kratkim mačem.⁸²

Ekviti su bili gladijatori koji su se isključivo borili jedni protiv drugih. Oni bi u borbu ulazili na konjima, a poslije bi tijekom borbe sišli s njih. Imali su koplje, mač i srednje veliki štit. Veliti su bili gladijatori koji su vjerojatno bili opremljeni samo kopljima za bacanje.⁸³ Vjerojatno su najveći dojam na gledatelje ostavljali esedariji, koje je u gladijatorske igre uveo

⁷³ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 71.

⁷⁴ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 11.

⁷⁵ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 71.

⁷⁶ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 12.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 72. – 73.

⁷⁹ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 13.

⁸⁰ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 71.

⁸¹ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 13.

⁸² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 71.

⁸³ Isto, str. 73.

Julije Cezar, nakon susreta sa Britoncima. Ovo su bili gladijatori koji su nastupali jedan protiv drugoga, a nalazili su se u bojnim kolima koje su vukli konji.⁸⁴ Ime su dobili od riječi *essedum*, koja je označavala keltsku bojnu dvokolnicu.⁸⁵ Nastupi esedarija dobivaju zamah nakon Klaudijevog i Neronovog pohoda u Britaniju. Njihovi nastupi su bili posebno osmišljavani, a često su nastupali uz zvukove orgulja i uz razne mirise koji bi se puštali po publici.⁸⁶ Pegnariji i andabati nisu se mogli mjeriti s ostalim gladijatorima, a njihovi nastupi su bili tragikomični. Borili su se uglavnom u vrijeme podnevnih pauza. Pegnariji su bili stariji gladijatori, a često su imali nekakav tjelesni nedostatak. Za borbu su imali samo bič i štap s kukom. Andabati su se borili međusobno, a karakteristično za njih je što su se borili s povezom preko očiju, ili bi imali kacigu na kojoj bi otvori za oči bili zatvoreni.⁸⁷

Članak, o **nemezi** ? Svaki novi dan za gladijatora je zapravo predstavljao moguću smrt u areni. Zbog takve velike neizvjesnosti gladijatori su se sigurno vrlo često obraćali za pomoć raznim gaticama, kako bi saznali svoju budućnost, ali i bogovima u kojima su tražili utjehu i zaštitu. Da su se gladijatori zaista obraćali raznim bogovima o tome nam govore kipići božanstava pronađeni u gladijatorskim nastambama. Na području amfiteatra u rimskoj koloniji Saloni pronađena su dva manja svetišta božice Nemeze, koju su štivali gladijatori diljem Carstva. Ove dvije nemezije, odnosno svetišta božice Nemeze, bile su izravno povezane sa prostorom u kojem su se nalazili gladijatori. U amfiteatru u Puli je pronađen reljefni prikaz egipatskog božanstva Hathor. Kako je božica Hathor često prikazivana kao krava koja doji i važe mrtve duše, odnosno proždire ljude i pije njihovu krv, to se odlično uklapa u ono što su gladijatori radili jednom kada uđu u arenu. Božica Nemeza je bila najvažnija zaštitnica gladijatora, te su njena svetišta činila većinu od ukupnog broja svetišta koja su pronađena u sklopu rimskih amfiteatara. I na području amfiteatra u Puli pronađena je prostorija s malom nišom koja predstavlja svetište božice Nemeze.⁸⁸

8.3. Uspješni gladijatori

Francuski povjesničar Georges Ville je na temelju svojih istraživanja izračunao da svaki gladijator pred borbu u 1. stoljeću ima oko 10 posto šanse da bude ubijen. To je dobio

⁸⁴ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 11.

⁸⁵ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 73.

⁸⁶ K. Džin; *Amfiteatar i igre u carsko doba Pule*, str. 11.

⁸⁷ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 73. – 74.

⁸⁸ Marin Buovac; *Duhovni svijet i božanstva gladijatora u sklopu rimskih amfiteatara na tlu današnje Hrvatske*, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=174135

na primjeru izračuna gdje je promatrao trideset dvije borbe, u kojima je poginuli šest od šezdeset i četiri gladijatora. To možda i nije veliki broj poginulih kako se mislilo, no to je i očekivano, jer su gladijatori bili jako skupi, pa se na njih i pokušavalo što više paziti.⁸⁹ Gladijatori koji su se isticali velikom hrabrošću i vještinom, često bi sebi kupovali bogati pojedinci i tako si stvarali osobnu stražu. Čak su i bogate žene kupovale i okruživale se mnogobrojnim gladijatorima. Često bi nakon velikih svečanosti ostalo dosta gladijatora koji su preživjeli i od kojih mnogi ne bi bili uskoro korišteni u nekim predstavama, tako da se neke od njih prodavalo na javnim dražbama. Tako je poznat primjer kada je Kaligula na jednoj dražbi rasprodavao svoje gladijatore nakon velikih gladijatorskih igara. Prilikom te dražbe pretor Aponije Saturnije je zaspao što je opazio i Kaligula. Kaligula je rekao aukcinatoru da kimanje glavom u snu Aponija Saturnija zapravo znači pristanak na ponudu, te je na taj način Kaligula na prijevaru za 13 svojih gladijatora dobio 9 milijuna sestercija.⁹⁰ Oni najuspješniji gladijatori doživjeli bi preko trideset godina i imali bi iza sebe nekoliko desetaka pobjeda. Često bi ovi gladijatori bili toliko uspješno da su zarađenim novcem mogli otkupiti svoju vlastitu slobodu, ili bi im sloboda bila dodijeljena zbog prikazanog u areni. Kao simbol svoje slobode dobili bi drveni mač ili gladijus.⁹¹

9. Uobičajeni dan u Koloseju

9.1. Najava igara i podjela na tribinama

Kada bi se gladijatorske igre organizirale, one su prije toga uredno bile najavljivane pomoću lijepo osmišljenih zidnih oglasa. Na njima su se nalazile osnovne informacije, poput razloga zbog kojeg se igre održavaju, te koliko će gladijatora i divljih zvijeri nastupiti. Nekoliko je takvih oglasa pronađeno u Pompejima, a na jednom piše: „Dvadeset parova gladijatora, vlasništvo D(ecima) Lukrecija Satera Valenta, doživotnog svećenika Nerona Cezara, sina Augustova, i deset parova gladijatora, vlasništvo njegovog sina D(ecima) Lukrecija Valenta, borit će se u Pompejima 8., 9., 10., 11. i 12. travnja. Bit će i lov na divlje životinje, kako to zakon dopušta. Sjedala će biti natkrivena platnom.“⁹²

⁸⁹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 54.

⁹⁰ Herbert Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, Zagreb 2007., str. 217.

⁹¹ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 56. – 58.

⁹² Isto, str. 103.

Cjelodnevna ulaznica za dan u Koloseju je vjerojatno bila preskupa za prosječnog Rimljana. Zbog toga su se ulaznice često dijelile, a navala na njih je bila jako velika. Kolosej je na dan igara uvijek bio do kraja ispunjen.⁹³ Tribine su bile podijeljene na tri zone ili *caveae*, a svaka se sastojala od šesnaest odjeljaka. Svaka ulaznica je imala naznačen točan odjeljak, red i mjesto na koje bi vlasnik ulaznice sjeo. Kako je bilo ukupno sedamdeset i šest ulaza namijenjenih za publiku, na ulaznici se nalazio i točan broj ulaza na koji bi se trebalo ući. Svaki je ulaz vodio do *ambulacrum* ili koncentričnog hodnika, koji se nalazio ispod tribina. Prateći oznake posjetitelji su znali na koja vrata treba izaći kako bi došli do svog mjesta.⁹⁴

Na nižim tribinama sjedili su u prvom redu, samo četiri metra iznad arene, najugledniji **rimljani**, od kojih su neki imali i svoja stalna mjesta. Odmah iza njih sjedili su vitezovi i dekurioni, odnosno upravitelji gradova u provincijama. Na srednjim tribinama ili *media cavea*, sjedili su dobrostojeći Rimljani, a iza njih na najvišoj tribini ili *summa cavea*, sjedili su najsiromašniji građani. Na samom vrhu amfiteatra postojala je još jedna tribina, na kojoj su sjedile žene i kćeri senatora, vitezova i dobrostojećih građana. Sam car je imao svoju vlastitu svečanu ložu, u prvom redu, do koje je vodio privatan prolaz. Točno s druge strane arene nalazila se još jedna loža u kojoj su bili smješteni organizatori igara, carica, magistrati i vestalske djevice. Publika koja je prisustvovala igrama često je bilo vrlo šarolika. Često su ovdje dolazili stranci iz najudaljenijih dijelova Carstva. Neki od njih bi se stalno naselili u Rimu, a neki od njih bi specijalno dolazili samo kako bi prisustvovali igrama.⁹⁵

9.2. Ponašanje publike za vrijeme igara

Čim bi car ušao u cirkus, kazalište ili amfiteatar, publika bi skakala na noge i glasno bi ga pozdravljala. Carevi su često zaista uživali u raznim priredbama i to je bio još jedan od načina zbližavanja naroda i Cara. Često bi publika zaista mogla osjetiti careve emocije, strahove i nadanja tijekom određene priredbe, te su se još više približavali caru, dijeleći emocije s njim. Carevi su morali biti vrlo oprezni i taktični u ispunjavanju zahtjeva publike na priredbama, a posebno se to događalo na gladijatorskim igrama. Publika je često zahtijevala od cara smrt ili oslobođenje nekog gladijatora, a sam car je to morao izvesti tako da se u svakom slučaju odgovornost zbog posljedice odluke prebaci na publiku, a ne na njega.

⁹³ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 103.

⁹⁴ Isto, str. 81. – 82.

⁹⁵ Isto, str. 82. – 83.

Poznat je primjer kada je publika od cara Galbe tražila smrtnu kaznu za Gibelina.⁹⁶

Car je morao održavati dobre odnose sa publikom, koja bi se ponekad i okrenula protiv cara. Ako je car bio nepopularan, ili je nedavno napravio nekakvu lošu odluku koja je izravno utjecala na njih, poput loše raspodjele zaliha žita, publika bi mu često dovikivala pogrдне riječi. Često su najsiromašniji iskoristili priliku kako bi pred okupljenim carem i senatorima jasno pokazali svoje nezadovoljstvo, a osim pogrđnih riječi, ponekad su pokušali i gađati cara raznim predmetima.⁹⁷ Carevi su jako dobro znali kako publiku treba umiriti, i usmjeriti im pažnju na igre. Publika bi često zamjerala caru ako tijekom samih igara nije pridavao dovoljno pažnje na zbivanja u areni. Dobar car bi skupa s publikom navijao za omiljene gladijatore, a ako bi slučajno prije svršetka igara morao otići, ispričao bi se publici i odredio je nekoga sebi bliskog tko će preuzeti predsjedništvo nad igrama.⁹⁸

Koliko su igre zapravo bile moćan politički instrument careva u obuzdavanju nezadovoljstva puka, daje nam naslutiti i Dion Kasije. On je pisao kako je August jednom prilikom izrazio negodovanje pantomimičaru Piladu, o tome kako u Rimu vlada zaglušujuća buka od priča o njegovim nadmetanjima i svađama. Pilad se usudio odgovoriti caru da je u njegovom interesu da se puk zanima za njih, u čemu je bio u pravu.⁹⁹ Osim što je publika ponekad imala razmirice sa carem, još češće bi dolazilo i do okršaja na tribinama između same publike. Iako ovdje podjela na suprotstavljene strane nije bila toliko izražena kao u cirkusu, i ovdje se dio publike dijelio na parmularije i tarije. Parmulariji su navijali za borce s malim okruglim štitom, od kojih su najvažniji bili Tračani, tariji su navijali za borce s velikim duguljastim štitom, od kojih su najvažniji bili murmiloni i sekutori. Često bi dolazilo do manjih razmirica, no sedam tisuća pretorijanaca, kao i gradske kohorte koje su imale ukupno tri tisuće ljudi, bili su i više nego dovoljni da brzo spriječe bilo kakav oblik većeg sukoba. Iako u Koloseju nije bio zabilježen veći incident, do njih bi ponekad došlo u drugim gradovima. Posebno se ističe jedan takav zabilježen 59. godine u amfiteatru u Pompejima, o kojem nas izvještava Tacit. Došlo je do sukoba između navijača iz Pompeja i skupine navijača iz obližnje Nucerijske. Sukobljene strane su bacale kamenje jedni na druge, a navodno su neki koristili i oružje. Zacijelo je bilo mnogo žrtava, a Tacit govori o tome kako su neki bili toliko teško ozlijeđeni da su se morali podvrgnuti amputaciji ruke ili noge. Pompeji su zbog ovog

⁹⁶ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 207. – 208.

⁹⁷ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 85.

⁹⁸ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 208.

⁹⁹ Isto.

incidenta dobili zabranu organiziranja gladijatorskih borbi od deset godina.¹⁰⁰

Osim što su uživali u cjelodnevnim prizorima borbi i ubijanja, publici je također bilo drago što su izravno, svojim glasnim zahtijevanjem, mogli utjecati i na sama zbivanja u areni. Tako je publika često zahtijevala nastupe najpoznatijih i omiljenih gladijatora, kao i puštanje na slobodu nekog gladijatora, koji je bio jako popularan ili koji bi učinio nesvakidašnje junačko djelo. Jedan od najpoznatijih primjera je kada je publika tražila oslobođenje Androkla, kojeg je lav prepoznao u areni pa zbog toga nije krenuo na njega. Kako bi se udovoljilo publici, takvi gladijatori bi zaista i bili pušteni na slobodu. Međutim, zbog glasnih protesta vlasnika gladijatora, koji su oslobođenjem gladijatora gubili puno novaca, Marko Aurelije odlučio je proglasiti nevažećim oslobodanje robova iznuđeno od vlasnika burnim povcima okupljene publike. U isto vrijeme, dok je publika u amfiteatrima češće zahtijevala oslobođenje određenog gladijatora, u cirkusima se često tražilo pogubljenje natjecatelja koji su bili nepoželjni. Poznat je primjer kada je publika tražila smaknuće Tigelina, no car Galba ipak ovo nije dopustio.¹⁰¹

9.3. Dan proveden na tribinama Koloseja

Najveći problem za okupljenu publiku na gladijatorskoj predstavi bile su vrućine i nenasan smrad koji se širio od leševa umrlih gladijatora i životinja. Prvi problem pokušao je vjerojatno riješiti još August, tako što je odredio da se gladijatorske igre održavaju u hladnijim mjesecima, odnosno u ožujku i prosincu. Međutim, ponekad bi se igre održavale i tijekom ljetnih mjeseci, pa su zbog toga iznad dijela tribina bile postavljene visoke platnene tende koje su štatile dio gledatelja od sunca. Kako bi se riješio neugodan miris trupala, krvi i znoja, rabile su se velike štrcaljke koje su na publiku štrcale određenu vrstu parfema. Najčešće je to bila mješavina vode sa šafranom, vinom ili balzomom. Ova bi se mješavina pumpala do skulptura na vrhu amfiteatra, u kojima su se nalazili uređaji za prskanje.¹⁰²

Za vrijeme podnevne stanke neki bi gledatelji to vrijeme iskoristili za odlazak do obližnjih gostionica gdje su se posluživali manji obroci uz vino, dok bi se siromašniji zadovoljili i običnim kruhom kojeg se moglo kupiti na štandovima oko Koloseja. Neki bi sa sobom ponijeli piće i hranu, pa cijeli dan nisu napuštali svoje mjesto, a tako su mogli i gledati podnevna smaknuća. Nakon što bi se najeli, dolazilo je do problema oko obavljanja nužde.

¹⁰⁰ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 85. – 87.

¹⁰¹ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 200.

¹⁰² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 88.

Infrastruktura unutar Koloseja predviđena za to nije bila dovoljna za potrebe velikog broja publike, a problem je bio što su se ovdje nalazili samo zajednički pisoari za muškarce i žene u kojima se mogla obaviti mala nužda. Iz tog razloga gledatelji su morali napustiti Kolosej i potražiti najbliži javni toalet. Iako su ovi toaleti bili dosta čisti, za vrijeme podnevne pauze u njih bi nahrupilo jako puno ljudi, i možemo pretpostaviti da bi nakon pauze iza njih ostalo sve prljavo. Također je za pretpostaviti da bi i same tribine Koloseja navečer bile prepune ostataka hrane i smeća.¹⁰³

9.4. Standardni dnevni program gladijatorskih igara

Standardni dan u Koloseju počinjao bi u jutarnjim satima kada su se održavale najprije borbe životinja, zatim cirkusne točke i na kraju lov. Nikad se nije znalo koje će se životinje boriti protiv kojih, te je to uvijek bilo veliko iznenađenje za publiku. Cirkuske točke činili su najčešće pripitomljene i uvježbane životinje, koje su izvodile trikove najčešće na zahtjev svojih trenera. Najzanimljiviji dio jutarnjeg programa činio je lov na životinje ili venatio, u kojem su sudjelovali posebno obučeni gladijatori, lovci ili *venatores*, te borci s divljim zvijerima ili *bestiarii*. Venatori i bestijariji su rijetko kad dostizali onaj ugled koji se može usporediti s ugledom ostalih gladijatora.¹⁰⁴

U vrijeme podnevne stanke bila su organizirana smaknuća. Dok su neki ljudi napuštali svoja mjesta za vrijeme ove stanke, bilo je i onih koji su ostajali kako bi promatrali ova smaknuća. Car Klaudije je bio poznat po tome što je oko podneva vrlo rijetko napuštao svoju ložu, kako bi uživao u javnim smaknućima zločinaca. Vlasti su se ovakvim javnim smaknućima služile kako bi okupljenima naglasili vladajuće društvene odnose, te koja bi ih kazna čekala ako počinu neki teži zločin. Najprije bi se izvodila smaknuća rimskih građana, a zatim negrađana i robova. Smaknuća su se dijelila na brzu smrt od mača ili *ad gladium*, te na smrt na križu ili *crucifixio*, na smrt spaljivanjem ili *crematio* i na smrt od divljih zvijeri ili *ad bestias*.¹⁰⁵

Glavni dio programa činile bi popodnevne borbe gladijatora. Najprije bi kroz arenu prošetala svečana povorka koja je najavljivala predstojeće borbe. Nakon povorke u arenu bi ušli gladijatori, koji su se u parovima zagrijavali, a umjesto pravog oružja koristili su drvene mačeve. Nakon zagrijavanja gladijatori bi napuštali arenu, a u nju bi opet ulazili uz glazbu

¹⁰³ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 88. – 89.

¹⁰⁴ Isto, str. 105. – 111.

¹⁰⁵ Isto, str. 112.

orkestra, noseći pravo oružje.¹⁰⁶ Velika je zabluda bila da su gladijatori pozdravljali cara riječima *Ave Caesar, morituri te salutant* ili Zdravo Cezare, pozdravljaju te oni koji će umrijeti. O ovom pozdravu nam govori samo Svetonije, a i on ga stavlja u kontekst jedne naumahije koja se održala na Fucinskom jezeru, na kojoj su borci pozdravili cara Klaudija tim riječima.¹⁰⁷

Gladijatori se nisu nasumično borili, nego bi se najčešće pažljivo birale kombinacije raznih vrsta gladijatora, kako bi pružili što uzbudljiviju borbu. Najčešće su se borili gladijatori podjednake kvalitete, no ponekad su se u borbu puštaliiskusni gladijatori protiv novaka. Ako su gladijatori bili podjednako dobri, borba je mogla potrajati jako dugo, a ako se ne bi znao pobjednik, sudac je prekidao borbu i čekao odluku cara i publike. Ako bi car i publika zaključili da su se gladijatori hrabro borili, smjeli su časno napustiti arenu, za što postoji i izraz, *stantes missi* ili otpušteni na nogama. Ipak u većini borbi jedan gladijator bi bio jasan pobjednik. Gladijator je rijetko kad sam dokrajčivao pobijedenog suparnika. Kada bi jedan gladijator bio pobijeden, umiješao bi se sudac koji je tražio odluku publike i cara. Ako je publika pretežno vikala *mitte* ili pusti ga, te *missum* ili neka se otpusti, car bi najčešće poštedio gladijatora. Ako bi publika dovikivala *iugula* ili prereži mu vrat, car bi najčešće postupio u skladu s takvom odlukom publike. Pri tom bi car pokazao *pollice verso*, ili okrenute palčeve. Još uvijek nije u potpunosti razjašnjeno pitanje oko toga što je značio palac prema dolje, a što prema gore, iako većina znanstvenika navodi da je palac prema gore značio život, a prema dolje smrt. Car bi jako rijetko postupio i protiv odluke publike, te bi na taj način izazvao njihov gnjev.¹⁰⁸

Nakon svake borbe pobjednik bi dobivao maslinovu grančicu, ponekad i lovorov vijenac, te određenu novčanu nagradu. Zatim bi napustio arenu kroz *Porta Sanavivaria* ili Vrata zdravlja i života. Ubuduće su ovakvi gladijatori postizali veću cijenu prilikom najma. Mrtvi gladijatori napuštali su arenu kroz *Porta Libitina*, ili Libitina vrata. Ondje bi im bilo skinuto oružje i oklop sa tijela, te im je vrat prerezan kako bi bili sigurni da ne glumi smrt.¹⁰⁹

Na kraju svake predstave osmišljen je jednostavan i u glavama Rimljana pošten, ali i zanimljiv način podjele hrane i ostalih dobara za najsiromašnije. Naime, u gledalište su se bacale kuglice sa brojevima. Svaki je broj označavao broj predmeta kojeg bi sretnik kasnije tog dana, nakon igara, mogao pokupiti. Često su se dijelile razne vaze, vrčevi ili hrana. Od

¹⁰⁶ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 120. – 121.

¹⁰⁷ M. Buovac; *Duhovni svijet i božanstva gladijatora u sklopu rimskih amfiteatara na tlu današnje Hrvatske*, http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=174135

¹⁰⁸ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 122. – 126.

¹⁰⁹ Isto, str. 126. – 127.

hrane se moglo dobiti vino, maslinovo ulje, riblji umak, žito ili meso životinja ubijenih u areni.¹¹⁰ Jelo i piće se čak znalo posluživati i besplatno tijekom samih igara. Osim hrane i pića, često se u publiku bacao i kovani novac, a povremeno čak i bordelski žetoni. Ponekad su se dijelili i pokloni veće vrijednosti, poput nakita, kućnih slugu, pa čak i kuće i zemljišta. Zbog ovakvih poklona veće vrijednosti nerijetko su među publikom izbijale tučnjave većih razmjera.¹¹¹

10. Pojava životinja u amfiteatrima od prvih početaka do kraja Carstva

Rimljani su se u trećem stoljeću prije Krista prvi put susreli sa egzotičnim životinjama, kada su u trijumfalne povorke prvi put bili uključeni slonovi. Fasciniranim građanima to je bilo toliko dojmljivo, da su bogatiji odlučili to iskoristiti tako što su pravili razna događanja u kojima su sudjelovale egzotične životinje. Na taj način bogati građani, najčešće političari, dobivali su zahvalnost običnog puka. Od tada pa sve do kraja Rimskog Carstva, prave se prikazi egzotičnih životinja, a uskoro je uslijedilo i organiziranje lovačkih događaja, kao i borbe samih životinja.¹¹²

Prva veća borba životinja organizirana je 104. godine prije Krista, nakon pobjede nad numidijskim kraljom Jugurtom. Sponzori su bili edili Lucije Kras i Mucije Scevola, koji su u Circusu Maximusu organizirali predstavu lova sa stotinu lavova. Ovakvi načini zabavljanja su postali vrlo popularni, pa se paralelno s tim povećavao i broj životinja koje su sudjelovale u ovim igrama. Jedne od najvećih igara sa životinjama organizirao je Pompej. U njima je ubijeno ukupno dvadeset slonova, šesto lavova, četiristo deset leoparda i brojni majmuni, kojih je bilo toliko da im se ne zna ni točan broj. Kao posebnu atrakciju u arenu su izvedeni i jedan sjevernoeuropski ris i nosorog. Iako je bio blizu, čak ni Cezar nije uspio nadmašiti broj životinja koje je Pompej doveo u arenu, te stoga te igre sa životinjama ostaju najveće sve do otvorenja Koloseja. Spomenute lovačke igre na životinje koje je organizirao Cezar 46. godine prije Krista, ubrzo nakon što je postao doživotni diktator, uključivale su velik broj slonova, te četiristo lavova i tesalskih bikova, i jednu žirafu. August je također bio poznat po organiziranju velikih lovačkih igara, pa se tako često ponosio činjenicom da je u svim

¹¹⁰ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 140.

¹¹¹ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 201.

¹¹² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 93.

njegovim predstavama ukupno ubijeno preko tri tisuće i petsto divljih životinja, među kojima su bili i lavovi, leopardi, medvjedi i krokodili.¹¹³

Nakon otvorenja Koloseja, u igrama koje su trajale tjednima nakon toga, pobijeno je ukupno devet tisuća životinja. Kasnije je car Trajan uspio nadmašiti čak i tu brojku pa je tako za vrijeme njegove vladavine ubijeno ukupno jedanaest tisuća životinja. Ta brojka kasnije više nikad neće biti postignuta. Kasniji carevi shvatili su da ne treba toliko težiti kvantiteti, odnosno brojnosti životinja, koliko raznolikosti. Tako je Antonin Pio 149. godine priredio igre na kojima su sudjelovali slonovi, hijene, tigrovi, nosorozi, krokodili, nilski konji, tigrovi, lavovi, te još mnogo vrsta zvijeri.¹¹⁴

Od trećeg stoljeća počele su se događati određene promjene u opskrbi životinja. I dalje je bilo dovoljno životinja, pa se tako veličina igara u kojima su sudjelovale životinje nije značajno smanjivala. Međutim, pažljivim čitanjem određenih izvora, može se zaključiti da su mesožderi sve više svoje mjesto ustupali biljojedima. Danas nam nisu ostali konkretni podaci koliko je određena životinja koštala organizatora igre. Za pretpostaviti je da su masovne igre u kojima je sudjelovalo jako puno životinja bile jako skupe, a da bi se ti troškovi smanjili počeli su se više kupovati biljojedi, koji su bili jeftiniji od mesoždera.¹¹⁵

Indikaciju za razliku u cijenama između biljojeda i mesoždera daju nam naslutiti 2 izvora. Takozvani Magerijev mozaik s početka trećeg stoljeća, pronađen u kući u okolici El Džema u Tunisu, daje nam naslutiti da su cijene divljih zvijeri bile jako visoke. Na ovom podnom mozaiku prikazana je borba i to po četiri lovca, koji su bili članovi udruženja *Telegenii*, protiv četiri leoparda. Navedena su imena i lovaca i leoparda, a u sredini borbe se nalaz i prikaz dobročinitelja Magerija, kod kojeg je napisan tekst u kojem piše kako bi *teleginiima* za njihove usluge trebao platiti 500 denara. Petsto denara je bilo jako puno novca, pa s toga možemo zaključiti i da su ostale divlje zvijeri postizale jako visoke cijene.¹¹⁶

Kako je treće stoljeće odmicalo, tako je cijena divljih zvijeri sve više rasla. Potvrdu za to nalazimo u Dioklecijanovom „Ediktu o cijenama“ iz 301. godine. Ovaj Edikt je nastao zbog velike inflacije cijena koja se događala desetljećima prije, te je zbog toga postojala potreba urediti maksimalne cijene za više od 1000 proizvoda. Među njima se na popisu našlo i nekoliko životinja. Iz cijena možemo vidjeti da su one od vremena Magerija višestruko skočile. Ediktom je određena cijena lava, koji smije koštati između sto **dvadeseti** i sto pedeset

¹¹³ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 93.

¹¹⁴ Isto, str. 93. – 94.

¹¹⁵ Isto, 94.

¹¹⁶URL: <http://www.world-archaeology.com/features/magerius-mosaic-smirat-tunisia.htm>

tisuća denara. Cijena lavice kretala se između sto i sto dvadeset i pet tisuća denara, za leoparda je bila određena cijena od sedamdeset tisuća denara, a za medvjeda od dvadeset do dvadeset pet tisuća denara. Iz Edikta se vidi i da su biljojedi bili puno jeftiniji. Tako je cijena za noja bila pet tisuća denara, za divlju svinju četiri do šest tisuća denara, za jelena dvije do tri tisuće denara, a za divljeg magarca najviše pet tisuća denara.¹¹⁷

Ovakav nerazmjer između cijena biljojeda i mesojeda dogodio se zbog jednog očitog razloga. Naime, divlje zvijeri su u vrijeme izdavanja edikta bile već stotinama godina hvatane i dopremene u arene diljem carstva, a najviše u sam Rim. Zbog prekomjernog lova neke divlje zvijeri su čak bile i totalno istrebljenje na određenim područjima. Najviše se to vidjelo u Europi i na području sjeverne Afrike. Tako nam je o istrijebljenom lavu na području Libije ostala i jedna pjesma u zbirci „Anthologia Palatina:“

„Granice libijskih Nasomonaca,
nizine nam više ne čine nepristupačnima
sve te vrste divljih životinja.
Ne čuje se više jeka
rike lavova u pustinji.
Mladi je car uhvatio cijelo krdo
i postavio ga protiv svojih boraca.
Brda, nekoć dom divljih zvijeri,
sada su postala pašnjaci.“¹¹⁸

Još je nekoliko čimbenika utjecalo na smanjivanje broja divljih zvijeri. Za primjer možemo uzeti cijelu sjevernu Afriku, gdje je rastuće stanovništvo malo po malo neobrađena, divlja područja pretvaralo u maslinike, vinograde ili žitna polja. Ovo je za posljedicu imalo smanjivanje broja divljih životinja i njihovo povlačenje na jug. Sve manji broj divljih zvijeri uz kombinaciju da je do njih trebalo putovati duže, što je značilo i veću cijenu transporta, općenito je povećavalo cijenu divljim zvijerima. Tako su poznati primjeri da se divlje zvijeri ponekad moralo nabavljati u Etiopiji ili čak dalekoj Indiji. Sve se ovo odrazilo na to da se divlje zvijeri sve rjeđe moglo vidjeti na pijesku arena.¹¹⁹

¹¹⁷ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 95.

¹¹⁸ Isto, str. 95. – 96.

¹¹⁹ Isto, str. 96.

11. Načini rješavanja ubijenih ljudi i životinja u amfiteatrima

11.1. Rješavanja lešina životinja

Nakon svega toga postavlja se jedno logično pitanje, a to je što napraviti sa lešinama tolikih životinja. Postojalo je nekoliko načina kako se riješiti tolikih lešina. Životinje do devedesetak kilograma još se i moglo natovariti na kola, i isto kao i ljudske leševe, odvesti do nekih udaljenijih mjesta i baciti u neku jamu, ili u za to već pripremljeno mjesto. Problem se pojavio sa ogromnim životinjama koje su težile i nekoliko stotina kilograma ili više, poput lavova, tigrova, nilskih konja, nosoroga, medvjeda i slonova. Postojao je i drugi, isplativiji način kako se riješiti barem dijela lešina. Naime, to su sve bile životinje koje su ubijene u borbi, te je stoga to meso bilo zdravo za konzumaciju. Zbog toga su se često te lešine davale kao dodatna prehrana ostalim životinjama koje još nisu nastupale, ili dresiranim grabežljivcima koji su u areni pokazivali svoje naučene vještine.¹²⁰

Još jedan od načina rješavanja dijela lešina je bilo i dijeljenje mesa najsiromašnijem puku. Naime, bogatima je jednostavno bilo ispod časti za hranu kupovati lešine zvijeri ubijenih u areni, dok je srednji sloj, poput obrtnika i trgovaca, sebi kupovao meso koje je bilo tradicionalno na rimskom stolu. U prilog ovoj tezi govore velike količine pronađenih kostiju svinja, kokoša, pataka i gusaka u četvrtima u kojima je živjelo puno obrtnika. Stoga se meso životinja ubijenih u areni dijelilo onima najsiromašnijima, koji su bili zahvalni za svaku dopunu svom oskudnom jelovniku kojeg je uglavnom činilo jelo napravljeno od žita. To je bilo stoga jer su najsiromašnji žito dobivali besplatno, u prosjeku oko trideset kilograma na mjesec. Ne treba stoga ni čuditi veliki broj siromašnih koji su se prijavljivali za takvo meso. U prilog ovoj tezi, među ostalima, govori i Apulejev „Zlatni magarac.“ U njemu on piše kako su se u jednom grčkom gradu na jednom mjestu okupili ljudi koji su trebali gledati gladijatorske igre, a tamo su bile i životinje koje su trebale sudjelovati. Među tim životinjama najviše je bilo medvjeda, koji su tamo dovedeni nekoliko dana prije, i od kojih je mnogo uginulo prije početka igara zbog prevelike vrućine. Apulije kasnije opisuje kako je sirotinja, koja je bila gladna, došlo do tih lešina i sebi počela puniti želuce mesom.¹²¹

S druge strane, zbog ovakvog načina rješavanja lešina, i car bi dobivao na popularnosti. On bi se na ovaj način prikazao kao dobročinitelj, koji misli na svoj narod, a oni su ga zauzvrat još više veličali. Tako Josip Flavije nakon smrti Kaligule piše: A među pukom

¹²⁰ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 138.

¹²¹ Isto, str. 139.

su žene i mladi reagirali kako već glupo mnoštvo uvijek reagira: dali su se zavesti njegovim kazališnim predstavama i borbama gladijatora i povremenom podjelom mesa.¹²²

11.2. Pokopi ljudi ubijenih u amfiteatrima

Nakon što bi tijela poginulih gladijatora ili nekih zločinaca smaknutih u areni, **bili izneseni** → **bila iznesena** kroz *Porta Labitinnaria*, tih tijela se na neki način trebalo i riješiti. Najgora sudbina koja je mogla snaći čovjeka nakon smrti u areni bilo je bacanje u rijeku. Rimljani su naime vjerovali da ako tijelo ne dobije pogreb, odnosno da ako ga uopće ne prekrije zemlja, duša nikada ne bi našla mira i ostala bi lutati svijetom **živim**. Bacanje u rijeku po tradiciji je bilo rezervirano za one koji su ubili nekoga iz vlastitoga roda. Tijelo se bacalo u rijeku, jer se smatralo da će se tijelo na taj način pročistiti, te da je na taj način sve što podsjeća na tu osobu zauvijek izbrisano. Sramota bacanja u rijeku je bila još veća od na primjer bacanja tijela na neko udaljeno ili samotno mjesto, jer se sam čin bacanja tijela odvijao pred očima rimskoga puka. Čak je i neke careve zadesila ovakva sudbina. Jedan od njih bio je i Vitelije, koji je vladao samo tri mjeseca 69. godine. Nakon što su ga polagano mučili i ubili, njegovo tijelo je mesom za kuku odvučeno do rijeke Tiber, i pred ljudima bačeno u nju. Komod je 192. godine izbjegao sličnu sudbinu samo zahvaljujući svom nasljedniku Pertinaksu. Zadnji car koji je **svršio** → **završio** na ovakav način bio je Heliogabal 222. godine, čije su unakaženo tijelo pobjednički pronijeli kroz ulice Rima da bi **ga** na kraju bacili s mosta u Tiber.¹²³

Ništa bolje nisu prošli ni oni čije bi tijelo bilo bačeno na neko osamljeno mjesto, koje obično ne bi bilo previše udaljeno od grada. Najosnovniji obred podrazumijevao je bacanje tri šake pune pijeska na truplo, no često ni to nije bilo izvedivo. Vlasti su ovakve načine rješavanja trupala opravdavale tradicijom, jer se još od ranog doba kraljeva zločincima uskraćivao pogreb. Oni su svojim prijestupom izgubili sva prava i mjesto u društvu, te je stoga pravedna kazna za njih bila da ne smiju naći svoj mir čak ni nakon smrti.¹²⁴

Međutim, iako se to opravdavalo tradicijom, u praksi, sve i da se htjelo, nije se moglo izvesti nekakvo efikasnije rješavanje silnih trupala zločinaca, gladijatora, pa i životinja koji bi ostajali nakon cjelodnevnih zbivanja u areni. Iako je djelovalo najefikasnije, spaljivanje tolike

¹²² F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 139.

¹²³ Isto, str. 136.

¹²⁴ Isto, str. 136. – 137.

hrpe tijela nije bilo moguće izvesti u samom gradu, jer je postojala realna opasnost od širenja požara. Drugo rješenje bi bilo da se sva ta tijela odvedu negdje van grada i zapale, međutim to je s vremenom postalo preskupo, jer su s vremenom igre u areni bile sve veće, s čime se povećavao i broj trupala. Naime, kako ljudsko tijelo ne gori baš tako lako, za spaljivanje je bilo potrebno staviti drva, katran i papirus, kako bi spaljivanje bilo učinkovito. Stoga je najjednostavnije bilo samo odvesti sva ta trupla negdje van grada i baciti ih, bez ikakvog obreda.¹²⁵

Iako je golema većina ubijenih u areni završavala na ovaj način, postojali su i oni koji su u očima Rimljana zaslužili normalan pogreb. U ovu skupinu su spadali gladijatori koji su bili poznatiji i omiljeni među pukom, i koji su sa svim počastima izneseni iz arene. Oni najpoznatiji gladijatori imali su iznimne pogrebe, zahvaljujući slavi koju su stekli za života. Neki od njih koji su uštedjeli dosta novca za vrijeme svog života, najčešće bi si kupili grob, iznad kojeg je najčešće stavljan najobičniji nadgrobni spomenik, na kojem bi možda pisali i najvažniji podvizi u areni koje je preminuli napravio. Također u dosta slučajeva i obitelji poginulih u areni su htjeli napraviti doličan pogreb za svoje najmilije, kako bi imali mjesto gdje će moći žalovati za pokojnikom i održati uspomenu na njega.¹²⁶

U posebnu skupinu treba svrstati poginule kršćane u areni. Rimljani su dobro znali koliko kršćanima znači imati pogreb, kako bi im tijelo kasnije moglo uskrsnuti. Zbog toga su Rimljani na sve moguće načine izbjegavali prirediti bilo kakvu vrstu normalnog pogreba za kršćane, čak i ako je on za života imao obitelj koja bi se pobrinula za njega, ili je bio poznata i bogata osoba. Kršćani su svojim odbijanjem u sudjelovanju u kultu cara, sami sebe stavili na margine društva, te su stoga prije smrti bili podvrgnuti najgorim mučenjima u areni. Često bi njihova tijela nakon smrti bila dodatno osakaćivana, te raskomadana, a dijelovi i spaljivani, sve kako bi narušili cjelovitost tijela koja je kršćanima bitna za uskrsnuće. Ponekad su njihova tijela, skupa sa tijelima najgorih zločinaca, bila bačena divljim zvijerima ili psima. Tako se sa sigurnošću može reći da je car Kaligula često naređivao da se osuđenici bacaju divljim zvijerima, što bi on i osobno često nadgledao, ili bi jednostavno tijela već mrtvih osuđenika kasnije davao kao hranu zvijerima.¹²⁷

¹²⁵ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 137.

¹²⁶ Isto, str. 138.

¹²⁷ Isto.

11.3. Naumahije

Najspektakularnije igre u kojima su sudjelovali gladijatori vjerojatno su bile naumahije. Naumahije su označavale prikaz pomorskih bitaka, ali su mogle označavati i prostor održavanja, odnosno postojeću infrastrukturu ili iskopani bazen koji se koristio za održavanje naumahija. Naumahije su u punom smislu riječi zaista i bile prikazi pomorskih bitaka. Mjesto održavanja naumahija najčešće su bile javne građevine koje su bile prenamijenjene, odnosno poplavljene kako bi se u njima mogao odigrati prizor nekakve pomorske bitke. Najčešće su se za tu namijenu koristili teatri, amfiteatri, cirkusi ili Saepta Julia. Poznate su i naumahije koje su se jednostavno održavale na površini zemlje koja je bila iskopana, i koja se nalazila blizu većeg izvora vode, kao što su rijeka, jezero ili vodovod, kako bi se ta iskopina mogla ispuniti vodom.¹²⁸

Naumahije su se jako rijetko održavale, i često su bile rezervirane samo za careve i za najuglednije članove društva. Jedan od razloga zašto je to bilo tako zacijelo je i taj što je održavanje naumahija bilo jako skupo. Osim skupih priprema prostora, trebalo je također izraditi brodove koji su ondje sudjelovali, kao i cjelokupnu scenografiju. Gladijatori, odnosno *naumachiarri*, koji su sudjelovali u naumahijama, često su nosili originalna odijela, naoružanje i opremu, kako bi određeni prikaz pomorske bitke bio povijesno što točniji.¹²⁹

Prvu naumahiju za koju znamo da se održala organizirao je Gaj Julije Cezar. Povodom svojeg čuvenog četverostrukog trijumfa 46. godine prije Krista za održavanje naumahije odabrao je Marsovo polje, blizu rijeke Tiber, no točna lokacija je nepoznata. Za ovu prigodu iskopana je velika rupa na Marsovom polju, koja se napunila vodom iz rijeke Tiber kroz iskopani kanal. Na ovom mjestu se više nije nikad održavala naumahija, jer je jezero tri godine poslije zatrpano zbog opasnosti od epidemija.¹³⁰ Uprizorena je povijesna bitka između egipatske i tirske flote, a sudionici su nosili kostime koji su predstavljali nošnje i opremu sukobljenih strana. U ovom prikazu sudjelovalo je ukupno oko 2000 gladijatora i oko 4000 veslača koji su veslali na biremama, triremama i kvadriremama.¹³¹

¹²⁸Marin Buovac; *Postanak i razvoj naumahija na prostoru Rimskog Carstva*, URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=153380

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 131.

¹³¹ M. Buovac; *Postanak i razvoj naumahija na prostoru Rimskog Carstva*, URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=153380

O drugoj po redu naumaciji za koju znamo da se održala, izvještava nas Dion Kasije Kokejan u svom djelu „Historia Romana.“ Ovu naumaciju organizirao je Pompej, povodom svoje pobjede nad neprijateljima u tjesnacu kod Mesine. Ova naumacija se održala 40. godine prije Krista u **blizii** grada Regija, pored današnjeg mjesta Reggio Calabria, a sudjelovali su zarobljeni mornari i vojnici i to jedni protiv drugih. Jednu od poznatijih naumacija organizirao je car August 2. godine prije Krista, i to povodom inauguracije hrama Marsa Ultora u Rimu. Prema „Djela cara Augusta“, ova naumacija je prikazivala povijesnu bitku kod Salamine iz 480. godine prije Krista, u kojoj su sudjelovali Atenjani i Perzijanci. Za samu prigodu August je dao izgraditi umjetni bazen na desnoj strani rijeke Tiber. Sam bazen je zauzimao ukupnu površinu od 1800 x 1200 rimskih stopa, što bi bilo 533 x 355 metara. U samom prikazu sudjelovalo je ukupno 3000 boraca, na ukupno 30 brodova i drugih manjih plovila. Ako se uzme u obzir veličina bazena i broj brodova kao i njihova veličina, dolazi se do zaključka da je prostor za manevriranje brodova bio jako mali. Veličina jedne trireme je iznosila 35 x 4,90 metra, pa se i iz toga može doći do zaključka o ograničenoj mogućnosti okretanja ili bilo kakvog manevra broda ove veličine u bazenu navedenih dimenzija, u kojem se nalazilo i još nekoliko desetaka brodova. Zbog ovoga se može zaključiti da se prikaz naumacije više bazirao na borbe prsa o prsa, a manje na manevare brodova u bazenu. Poznato je i da je 38. godine car Kaligula pokušao organizirati jednu naumaciju na prostoru Saeptae Iuliae, gdje su počeli i radovi na iskapanju prostora. Međutim, iz nepoznatih razloga, ova naumacija nikad nije održana.¹³²

Vjerojatno najveću naumaciju koja je ikad održana organizirao je car Klaudije 52. godine. Ova naumacija održala se na jezeru Fucino u srednjoj Italiji, povodom završetka velikog projekta sustava za navodnjavanje na istom tom jezeru. Za potrebe ove naumacije korišten je samo dio jezera, a prikazana je pomorska bitka u **kojo** su nekada sudjelovali Sicilijanci i **Rođni**. U samoj naumaciji sudjelovalo je ukupno oko 19 000 ljudi, koji su svi redom bili zatvorenici osuđeni na smrt. Ova naumacija je ostala poznata i zbog jednog događaja koji se dogodio neposredno prije samog prikaza bitke. Sudionici ove naumacije su ostali zapamćeni u povijesti po jednom pozdravu koji su uputili caru: *Ave Caesar, morituri te salutant*. Često se nastanak ovog poznatog pozdrava gladijatora prije samih igara veže uz amfiteatre, no on je nastao na ovoj naumaciji.¹³³

¹³² M. Buovac; *Postanak i razvoj naumacija na prostoru Rimskog Carstva*, URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=153380

¹³³ Isto.

Naumahije se prvi put unutar amfiteatara počinju održavati u vrijeme cara Nerona. Neron je organizirao dvije naumahije, a obje su vjerojatno bile održane u jednom drvenom amfiteatru na Marsovom polju, koji je u potpunosti izgorio u čuvenom požaru koji je izbio u Rimu 64. godine. Prva naumahija održana je 57. godine, a prikazan je sukob između Atenjana i Perzijanaca, nakon čega se amfiteatar ispraznio kako bi se u amfiteatru mogli održavati drugi događaji. U pripremi ove naumahije velika je pažnja usmjerena na uređenje scene i prostora. Tako je napravljena bogata scena sa plavim nebom na kojem su se nalazile zvijezde, a u vodu su bile puštene ribe i razna morska stvorenja. Druga Neronova naumahija je održana 64. godine, neposredno prije velikog požara. U nekoliko dana je na istom prostoru prikazan venatio, odnosno lov na divlje zvijeri, zatim dotična naumahija i na kraju borba gladijatora.¹³⁴

Povodom inauguracije novosagrađenog Koloseja, car Tit je organizirao dvije naumahije. Prva organizirana naumahija je ostala poznata od nazivom *vetus naumachia*, odnosno stara naumahija. To je bilo zbog toga jer se ova naumahija održavala u umjetno iskopanom bazenu, gdje je još car August priredio održavanje svoje naumahije. Tijekom prva dva dana ovaj prostor je bio prekriven daskama, pa su se ovdje odvijale borbe gladijatora, lov na divlje životinje ili *venatio*, te utrke kočija. Trećeg dana daske su uklonjene, kako bi se mogla održati scenski vrlo bogata naumahija. U naumaciji, koja je predstavljala bitku između Sirakužana i Atenjana, sudjelovalo je ukupno oko 3000 ljudi. Borba se odvijala pored utvrđenog otoka kojeg je trebalo osvojiti. Druga naumahija koju je organizirao car Tit održala se unutar samog Koloseuma. Cijela arena Koloseuma je preplavljena vodom, a do danas još nije jasno kako su to Rimljani točno izveli.¹³⁵ Ova naumahija je zbog površine Koloseja bila manja, a možemo zaključiti da su u njoj sudjelovali ili dvije nepomične trireme, ili manje lađe koje su izvodile određene manevre.¹³⁶ **Kolosej ili Koloseum; koristite samo jedan oblik**

Car Domicijan je bio zadnji koji je organizirao naumahiju unutar Koloseuma. Ova naumahija se održala 85. godine, a već nekoliko godina poslije Domicijan je naredio da se preuredi podzemni dio Koloseja, hypogeum. Tako je onemogućeno održavanje naumahija unutar Koloseuma, ali su povećane mogućnosti oko organizacije gladijatorskih borbi u areni. Domicijan je sad morao urediti novi prostor za održavanje naumahija, pa je 89. godine iskopan novi bazen na desnoj obali rijeke Tiber u tu svrhu. Tijekom te naumahije počela je padati jaka kiša. Kako Domicijan nije želio da se mnogobrojna publika razide, jer je u

¹³⁴ M. Buovac; *Postanak i razvoj naumahija na prostoru Rimskog Carstva*, URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=153380

¹³⁵ Isto.

¹³⁶ F. Meijer; *Gladijatori: zabava za puk u Koloseju*, str. 132. – 133.

održavanje naumahije uloženo mnogo novaca, naredio je da svi moraju ostati gledati predstavu do kraja. Zbog provedenog vremena na kiši mnogi su se okupljeni razboljeli, a neki su čak i umrli. Car Trajan je također organizirao jednu naumahiju, koja je poznata kao *naumachia Vaticana*. Kako je naumahije bilo jako skupo organizirati, one su u razdoblju kasnog Carstva postajale sve rjeđe. Posljednju poznatu naumahiju organizirao je car Aurelijan u drugoj polovici 3. stoljeća.¹³⁷

12. Cirkusi i cirkuske igre

12.1. Razvoj cirkusa i gradnja *Circusa Maximusa*

Ne zna se točno od kada, ali od kada pamte, građani Rima okupljali su se između brda *Palatina* i *Avetina*, gdje se nalazila dolina *Vallis Murcia*. Ova je dolina oduvijek služila kao mjesto okupljanja za razne povorke i marševe. Najčešće su se održavale konjske utrke, koje su bile najstariji oblik igara u Rimu. Relativno je lagano bilo ovo mjesto pretvoriti u mjesto koje je bilo → izbaciti pogodno za održavanje konjskih utrka za vrijeme raznih svetkovina. Ove utrke oduvijek su bile vrlo popularne među Rimljanima, koji su se ovdje okupljali u velikom broju. Zbog ovoga je postojala potreba urediti nekakve tribine oko mjesta gdje su se održavale utrke.¹³⁸

Prvo zdanje je utemeljio još etrurski → etruščanski kralj *Tarkvinije Prisko*, u 6. stoljeću prije Krista,¹³⁹ a s vremenom se cirkus nadograđivao i širio. Sam cirkus je bila građevina u obliku pravokutnika, s dvije dulje strane koje su pratile stazu, i dvije kraće strane koje su bile zaobljene u obliku polukruga. Staza je bila podijeljena na dva dijela jednim povišenim zidom ili *spinom*, tako da su natjecatelji vozili krugove stazom oko *spine*. Na krajevima *spine* nalazili su se *meta* ili stupovi, koji su služili kao razgraničenje. Sama *spina* je bila bogato ukrašena hramovima, statuama i drvenim štapovima koji su služili kako bi se brojali krugovi koje su natjecatelji prošli.¹⁴⁰ Kasnije se umjesto drvenih štapova za brojanje krugova uvelo sedam brončanih dupina ili sedam jaja od bronce, a kad bi natjecatelji obišli jedan krug, tko bi se i jedno jaje ili dupin spustio, te se na taj način znalo koliko još ima

¹³⁷ M. Buovac; *Postanak i razvoj naumahija na prostoru Rimskog Carstva*, URL: http://hrcaj.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=153380

¹³⁸ C. Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 77.

¹³⁹ Philip Wilkinson; *Rim: uspon i pad carstva*, Zagreb 2010., str. 26.

¹⁴⁰ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 211.

krugova do kraja utrke.¹⁴¹

Na jednoj od kraćih, ovalnih strana, nalazile su se *carceres* ili staje i hale s vagama. Gledatelji su sjedili na preostale tri strane. Kako je sama staza bila veoma dugačka, u početku nije bilo potrebe za izgradnjom visokih tribina sa puno redova, jer je zbog velike dužine tribina uz stazu bilo dovoljno mjesta za sve. Jedan dio tribina koji je bio ljepše uređen bio je namijenjen visokim ličnostima. Na tribinama su se nalazile i galerije koje su služile kao trgovine, te stube koje su služile za penjanje prema višim katovima.¹⁴²

S vremenom je na ove utrke dolazilo sve više ljudi, pa je Julije Cezar započeo, a August dovršio gradnju *Circusa Maximusa*, koji je bio najveća građevina za utrke u gradu. I danas se u Rimu na ovom mjestu nalazi trg koji se zove *Piazza del Circo massimo*.¹⁴³ Površina *Circusa Maximusa* je bila 645 sa 124 metra, a mogao je primiti i do 150 000 gledatelja, a kasnije nakon proširenja i 180 000 do 190 000 gledatelja, dok neki ovu brojku preuveličavaju, pa navode da je cirkus nakon proširenja mogao primiti i oko 400 000 gledatelja.¹⁴⁴ Cirkus je izvana bio ukrašen neprekidnim arkadama, među kojima su se nalazili ulazi i stepenice koje su vodile na same tribine, te tako omogućavale tisućama ljudi neometan ulaz i izlaz iz cirkusa.¹⁴⁵

Sami svodovi su se naizmjenice koristili. Između jednog svoda je bio ulaz, a između drugog trgovina. Iznad tih trgovina nalazili su se i stanovi vlasnika. Zahvaljujući ovim trgovinama ispred samog cirkusa odvijao se živahan promet, zaista šarolikog profila ljudi koji su se ondje nalazili. Tako su razni nadriastrolozi još Ciceronovo doba stalno boravili pored cirkusa, a pjesnik Horacije je u vrijeme svojih večernjih šetnji često volio navratiti kod gatalaca. Još je i August često angažirao različite artiste kako bi zabavljali narod koji se ondje zatekao. Između svodova su se osim trgovina nalazile i javne kuće, o čemu svjedoči i jedan kršćanski spis u kojemu piše da ulaz u cirkus vodi kroz bludilište. Među tim prostitutkama nalazilo se mnogo Sirijki i ostalih žena podrijetlom da Bliskog Istoka. Cijelo ovo šaroliko društvo one su dodatno naglašavale svojim neobičnim nošnjama, izvodeći razne razuzdane plesove uz pratnju ručnih talambasa, cimbala i kastanjeta.¹⁴⁶

Unutar samog cirkusa nalazila se staza koja je bila dugačka 1500 metara, odnosno 568

¹⁴¹ Françoise Perrudin; *Civilizacije svijeta: Rim*, Zagreb 2004., str. 72.

¹⁴² J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 212. – 213.

¹⁴³ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 201.

¹⁴⁴ C. Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 78.

¹⁴⁵ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 201. – 202.

¹⁴⁶ Isto, str. 202. – 203.

metara u jednom smjeru, na najdužoj strani.¹⁴⁷ Na bogato ukrašenoj spini nalazila su se dva obeliska. Prvi obelisk je donio August 10. godine prije Krista, nakon bitke kod Akcija, i to iz Heliopola u Egiptu.¹⁴⁸ Ovaj obelisk je bio dugačak 24 metra.¹⁴⁹ Drugi, veći obelisk, je bio Konstantinov koji je potjecao iz Tebe, a on je postavljen tri stoljeća nakon prvog obeliska. Danas se Augustov obelisk nalazi na Piazz del Popolo, a Konstantinov ispred bazilike San Giovanni in Laterano.¹⁵⁰

S obzirom kako su dijelovi cirkusa bili građeni od drva, nekoliko puta tijekom svoje povijesti je bio razoren požarom, tako da su na njegovom mjestu ispočetka građeni novi dijelovi cirkusa. Prvu veću obnovu cirkusa morao je poduzeti Neron, jer je veliki požar iz 64. godine dobio dijelom uništio i cirkus. Neron je osim obnove dao i nasipati kanal koji se nalazio oko same staze, a dobiveni prostor je iskorišten za stvaranje novog dijela gledališta koji je bio namijenjen za vitezove. Tako je nakon svih proširenja gledalište bilo podijeljeno u tri kategorije. Donji redovi, najbliži stazi, bili su rezervirani za senatore. Među tim redovima nalazila su se i mjesta za careve, od kojih su neki dali izgraditi posebne lože za sjedenje. Redovi iznad su bili rezervirani za vitezove, a u gornjim redovima se smještio treći stalež. Kao i na svim drugim predstavama, žene nisu imale odvojena mjesta, nego su ravnopravno bile smještene među muškarcima.¹⁵¹

Kasnije su Domicijan, a posebno Trajan novododanim dijelovima proširivali postojeći cirkus. U jednoj ispisanjoj posveti cara Trajana piše kako je cirkus učinio dovoljno prostranim za rimski puk.¹⁵² Kako su neki dijelovi tribina i u razdoblju kasnijeg carstva bili izgrađeni od drva, u vrijeme Antonina Pija dogodila se velika nesreća. Gornja dva kata od drveta urušila su se pod težinom gledatelja, te je u ovoj nesreći poginulo oko tisuću i sto ljudi.¹⁵³

12.2. Cirkuske igre i natjecatelji

Događaj koji bi okupljao najviše ljudi na utrkama je bilo povodom *Ludi Romani* ili Velikih igara, koje su se održavale 4. do 18. rujna. Značenje ovih igara samo je raslo, da bi

¹⁴⁷ P. Wilkinson; *Rim: uspon i pad carstva*, str. 27.

¹⁴⁸ C. Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 79.

¹⁴⁹ P. Wilkinson; *Rim: uspon i pad carstva*, str. 27.

¹⁵⁰ C. Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, str. 79.

¹⁵¹ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 202.

¹⁵² Isto.

¹⁵³ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 212.

vrhunac svoje popularnosti doživjele sredinom 4. stoljeća.¹⁵⁴

Same cirkuske igre u početku su se otvarale svečanom povorkom, u kojoj su se nosile slike različitih božanstva. Nakon propasti Rimskog Carstva ova tradicija se u sličnom obliku zadržala u kršćanskim povorkama sa slikama svetaca. Osim slika božanstva, kasnije su se kronološki prikazivale i slike careva, koji su bili uzdignuti među bogove. Neposredno prije samih utrka gledatelji su se jako puno kladili, a moglo se kladiti na različite događaje.¹⁵⁵

Osim najpopularnijih utrka kočija, u cirkuske igre još su spadale i konjičke utrke, uz koje bi se redovno održavale i razne akrobatske igre, u kojima bi posebno uvježbani natjecatelji pokazivali svoje vještine skačući s jednog konja na drugi. Iako rjeđe, ponekad su sami građani, sa punom vojnom opremom, priređivali prividne okršaje. Također su se ponekad organizirale borbe gladijatora i prikazi lova na životinje, no ipak su ove vrste zabave i dalje bili rezervirani za amfiteatre.¹⁵⁶ Same utrke kočija su bile podijeljene po kategorijama. Posebno bi se utkivale zaprege sa dva upregnuta konja ili *biga*, zapreka sa tri ili *triga*, te zapreka sa četiri upregnuta konja ili *quadriga*. U posebnim slučajevima broj zapregnutih konja se povećavao, pa su ponekad nastupale i zaprege sa deset upregnutih konja.¹⁵⁷ Tako se Neron jednom pojavio s jednim deseteropregom, ali sama priredba nije protekla najbolje.¹⁵⁸

Najbolji vozači kočija su se nazivali *auriges*, a to su bili slobodni ljudi koji su prolazili vrlo dugotrajnu i napornu obuku još od malena. Oni su najčešće predstavljali careve konje, ili konje nekih vrlo bogatih Rimljana.¹⁵⁹ U jednoj utrci najčešće je sudjelovalo 12 ili 24 kola. Prije samog početka utrke sudac bi bacio bijelu maramicu, te bi se otvorila vrata od pregrada, što je bio znak natjecateljima da je utrka počela i da mogu krenuti.¹⁶⁰ Utrka se obično sastojala od sedam krugova stazom oko *spine*, a na kraju svakog kruga jedan od sedam brončanih dupina ili brončanih jaja bi se spustio kako bi gledatelji mogli pratiti koliko je još krugova preostalo do kraja utrke. Ukupna duljina utrke je iznosila 8,3 kilometara, a natjecatelji su tu udaljenost morali proći za manje od 15 minuta.¹⁶¹

Za vrijeme same utrke događalo se jako puno nesreća. Same dvokolice su bile jako lagane, kako bi bile što brže, pa su istovremeno bile i jako nestabilne, a samo ih je težina vozača držala da se ne preokrenu. Najviše sudara događalo se u zavojima, gdje je bilo najviše

¹⁵⁴ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 213.

¹⁵⁵ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 215.

¹⁵⁶ Isto, str. 203.

¹⁵⁷ J. Carcopino; *Rim u razdoblju najvišeg uspona Carstva*, str. 214.

¹⁵⁸ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 216.

¹⁵⁹ F. Perrudin; *Civilizacije svijeta: Rim*, str. 72.

¹⁶⁰ P. Wilkinson; *Rim: uspon i pad carstva*, str. 26.

¹⁶¹ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 216.

pokušaja pretjecanja. Često bi i sami kotači udarili o zid sa strane, što je značilo i kraj utrke za natjecatelja, jer bi se lagana dvokolica odmah raspala. Kako su kočijašima uzde bile vezane za struk, u slučaju nesreće morao je nožem brzo prerezati uzde, ili bi riskirao da ga konji nastave vući što bi izazvalo gotovo sigurnu smrt.¹⁶²

Ipak ovakvi rizici su se isplaćivali svim natjecateljima koji bi uspješno završili utrku, jer su nagrade bile jako bogate. Tako su najslavniji i najuspješniji vozači mogli zaraditi i do 50 vrećica zlata za jedan sat. Neki slavni vozači znali su za života zaraditi i nekoliko milijuna sestercija zahvaljujući uspješnoj karijeri. Jedan od njih bio je i Aurelije Molicije, koji je u dvadesetoj godini života skupio već više od stotinu pobjeda. Najbolji vozači znali su skupiti ukupno od tisuću do tri tisuće pobjeda. To nije bilo lagano, i samo je mali broj njih mogao uživati u mirovini i u svojem stečenom bogatstvu, jer bi većina vozača stradala za vrijeme svoje karijere.¹⁶³ Rezultati najslavnijih vozača zapisivali bi se na kamene ploče, od kojih je nekoliko sačuvano i do danas. Tako saznajemo da je Domicije Ahenobarb, koji je bio Neronov otac, još od svoje mladosti bio poznat po svom umijeću upravljanja kočijama.¹⁶⁴

Sami natjecatelji su bili vrlo praznovjerni. Tako su vozači kola za sebe, pa čak i za svoje konje često koristili razne amulete. Tako su na konje često vješali razne zvončice, koji su za njih predstavljali sredstvo za obranu od duhova.¹⁶⁵

Mnogi carevi su bili veliki poklonici utrka kočija i sa velikim su zanimanjem pratili same utrke. Među njima su bili Lucije Ver, Komod, Karakala, Geta i Elagabal. Poznat je slučaj kada je Kaligula odlučio svog trkaćeg konja uzdići na rank senatora, što na neki način pokazuje i Kaligulino zanimanje za utrke kočija, jer dokazuje da je i sam Kaligula imao svog omiljenog konja za utrke.¹⁶⁶

Osim utrka kočija koje su bile najpopularnije, znali su se održavati i drugi događaji. Naročito su se u vrijeme Cezara priređivali različiti spektakli. Tako je Cezar organizirao uprizorenja lova sa divljim životinjama, ili privid borbe s tisućama ljudi i slonovima. Za ovakve, posebne prigode, cijeli je cirkus trebalo djelomično preurediti. Tako je Cezar dao između tribina i arene napraviti tri metra široki jarak napunjen vodom, kako bi se gledatelji zaštitili od slonova i divljih životinja.¹⁶⁷

¹⁶² F. Perrudin; *Civilizacije svijeta: Rim*, str. 72.

¹⁶³ Pierre Miquel; *Rimljani, od galskih ratova do vrhunca Rimskog Carstva*, Ljubljana – Zagreb 1990., str. 42.

¹⁶⁴ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 203.

¹⁶⁵ Isto, str. 215.

¹⁶⁶ Isto.

¹⁶⁷ Isto, str. 212.

12.3. Financiranje cirkuskih igara

Samo bavljenje utrkama kočija je bio jako skup sport, rezerviran za najbogatije Rimljane, koji su često trošili čitava bogatstva na nabavu konja, natjecatelja i opreme, kao i za njihovo održavanje i trening. Prepiska između senatora Simaha i njegovog sina iz 4. stoljeća najbolje pokazuje koliko je bilo skupo baviti se ovakvim sportom. U samoj prepisci opisuje se koliko je senator Simah morao mnogo sredstava osigurati kako bi nabavio skupe konje iz Španjolske. Morao je angažirati najbolje poznavaoce konja i poslati ih u Španjolsku, te im osigurati veliku količinu novaca kako bi mogli kupiti najbolje konje. Senator Simah je morao povući i veze koje je imao, te je kontaktirao poznate ljude u Španjolskoj, kao i vlasnike brojnih poznatih ergela, kako bi njegovim agentima osigurali i preporučili najbolje konje. Jednom kada su nabavili konje Simahovi agenti su im morali i osigurati skup prijevoz do Rima. Konji su bili dovedeni do Salerna u Napuljskom zaljevu, gdje su trebali biti smješteni na brod koji će ih dovesti do Rima. Simah je i ovdje morao povući veze kako bi osigurao da mu stručni ljudi smjeste konje na brodove. Međutim, vrijeme je prolazilo, a konji se još nisu pojavili. Simah je tada poslao glasnika da izvidi što je s konjima, no dalje ne znamo što se dogodilo.¹⁶⁸

12.4. Podjele na cirkuskim igrama

Natjecatelji koji su sudjelovali u utrkama bili su podijeljeni u četiri skupine, albat, russati, prasini i veneti. Svaka skupina je bila označena svojom bojom i to redom, bijelom, crvenom, zelenom i plavom. Svaka skupina je imala svoje sponzore, a i gledatelji su često s puno strasti navijali za svoju omiljenu skupinu. Na kraju Carstva su prevladavale dvije boje, a to su bili „Zeleni“ i „Plavi.“¹⁶⁹

Fanatično navijanje rimskog puka za jedan od dva suprotstavljena tabora bilo je toliko da ih je na kraju više zanimala pobjeda „Zelenih“ ili „Plavih,“ nego nekakav upad barbara ili ustanak legija u određenoj provinciji. Ova podjela na suprotstavljene stranke spada u jednu od najznačajnijih i najneobičnijih pojava carskoga doba. Čitavo se rimsko društvo podijelilo u dvije stranke, od najbogatijih posjednika, do najsiromašnijih proletera, beskućnika i robova. Često su tako i sami vozači na utrkama padali u drugi plan, a najbitnija je bila boja, odnosno

¹⁶⁸ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 211.

¹⁶⁹ Isto, str. 213.

stranka za koju su se natjecali.¹⁷⁰ Tako i Ovidije u svojim „Elegijama“ opisuje s kolikim su žarom Rimljani navijali za svoje favorite. Ovidije u jednoj od svojih elegija opisuje kako u cirkusu sjedi s jednom od svojih ljubavnica i kako promatraju utrku kočija. Ovidije opisuje „raznoboju gomilu koja probija ogradu,“ dok on i njegova ljubavnica prate isključivo jednog vozača kočije.¹⁷¹

Ovakva fanatična usmjerenost na suprotstavljene stranke bila je od koristi carevima, jer je energija puka bila usmjerena negdje drugdje, umjesto na stvarne probleme koji su mučili Carstvo. Tako se danas ne zna ni za jednog cara koji je bio protiv ove podjele, niti ta neku uredbu ili zakon koji je ove podjele ograničavao. Nasuprot tome, poznati su mnogi carevi koji su otvoreno navijali i stajali iza određene stranke. Tako su Vitelije i Karkala bili poznati navijači „Plavih,“ a Kaligula, Neron, Domicijan, Lucijus Ver, Komod i Elagabal su bili navijači „Zelenih.“ Osim što su čvrsto stajali uz jednu stranku, većina ovih careva su osim potpore svojoj stranci, često tlačili pripadnike suprotne stranke. Stranke su među samim narodom imale ogromnu bazu pristaša. Stranke su imale sustavnu organizaciju i mnogo ogranku diljem cijelog Carstva, a također su raspolagale i ogromnim količinama novca, te su uzdržavale i zapošljavale veliki broj ljudi. Sve je ovo vodilo prema još većoj bazi pristaša za određenu stranku.¹⁷²

12.5. Sudbina *Circusa Maximusa*

Nekada centar zabave za žitelje Rima, prostor između Avetina i Palatina je tijekom srednjeg vijeka gotovo u potpunosti uništen. O ovome najbolje govori opis Friedlaendera, koji je posjetio Rim 1864. godine i detaljno opisao zatečeno stanje: „Nekada tako raskošno okićena i opojnim životom ispunjena dolina između Avetina i Palatina sada se ubraja u najopustošenija, najtiša i najusamljenija mjesta staroga Rima. Na Palatinu uvelike strše ruševine carskih palača, na Avetinu su razasute pojedinačne crkve i samostani između vila i vrtova. Velike gomile krša od ruševina hramova i palača što su nekad onde sjale utonule su na obronke Avetina i u dolinu. Usred te otužne pustare leži ubogo, jadno čak i neobrađeno židovsko groblje. Dno udoline presijeca potok la Marrana, na čijim obim obalama šuši i šumi neprohodna šuma rimske trstike, koja je narasla dobrano iznad visine čovjeka.“¹⁷³

¹⁷⁰ C. Chamontin; *Najveće kulture svijeta: Rim*, str.

¹⁷¹ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 214.

¹⁷² Isto, str. 214. – 215.

¹⁷³ Isto, str. 201.

Danas kroz prostranu dolinu između Avetina i Palatina prolazi široka autocesta. Sam pogled na nju može nam dočarati veličinu nekadašnje trkačke staze. Autocesta je s jedne strane omeđena ulicom Vida dei Cerci, a s druge ulicom Via del Circo Massimo. Sami nazivi ulica govore što se nekada nalazilo na ovom mjestu. Na samom Palatinu danas je površina trga Forum Romanum ograđena i pretvorena u arheološku zonu. Na Avetinu se između područja na kojem su se nakazili nekadašnji Circus Maximus i Karakaline terme, danas nalazi Campo sportivo.¹⁷⁴

Kako do danas nije očuvan niti jedan dio Circusa Maximusa, nameće se jedno logično pitanje, a to je gdje je završila sva ta količina materijala od kojeg je bio izgrađen sam Circus Maximus. Iz opisa samog cirkusa lako se može shvatiti koliko je mnogo materijala bilo potrebno za izgraditi toliko ogromnu građevinu, koja je prihvaćala oko 150 000 ljudi. Osim običnog kamena od kojeg je bio izgrađen veliki dio cirkusa, nestao je i 500 stopa dugačak i 300 stopa široki trijem s granitnim stupovima. Ne zna se ni gdje je završilo 56 kaneliranih stupova od grčkog mramora, od kojih je svaki bio debljine šest stopa, osim jednog koji je danas uzidan u jedan hram okrenut prema Koloseju.¹⁷⁵

Iako se danas u većini literature za ovakvo uništenje spominju barbarska pustošenja, koja su pogodila Rim neposredno prije i nakon njegove propasti, barem podjednaku krivicu za uništenje Circusa Maximusa, ali i drugih velebnih građevina unutar grada Rima, snose sami Rimljani. U Rimu je i danas dobro poznata poslovice koja kaže: „Što nisu razorili barbari, razorili su Berberini.“ Ova poslovice govori o tome kako su mnoge plemenitaške obitelji za izgradnju svojih palača, nakon propasti Rima, pa sve do nedavno često koristile, kamen, stupove i drugi građevinski materijal sa ostataka obližnjih antičkih građevina. Dobar primjer za ovo može se naći tijekom Drugog svjetskog rata, kada se nakon bombardiranja Rima, uništena građevina često obnavljala i pomoću materijala koji je ostao sa susjedne uništene građevine.¹⁷⁶

¹⁷⁴ H. Lewandowski; *Povijest rimskih običaja*, str. 201. – 202.

¹⁷⁵ Isto, str. 210. – 211.

¹⁷⁶ Isto, str. 211.

13. Popis literature:

1. Buovac, Marin: Duhovni svijet i božanstva gladijatora u sklopu rimskih amfiteatara na tlu današnje Hrvatske, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 46 No. 1, 2014, URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=174135
2. M. Buovac: Postanak i razvoj naumahija na prostoru Rimskog Carstva, *Histria antiqua*, Vol. 21 No. 21, 2012, URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=153380
3. Carcopino, Jerome: Rim u razdoblju najvišeg uspona carstva, Naprijed, Zagreb, 1981.
4. Chamontin, Catherine: Najveće kulture svijeta: Rim, Extrade, Rijeka, 2005.
5. Cunliffe, Barry: Rimsko carstvo: narodi i civilizacija, Jugoslovenska revija, Beograd, 1980.
6. Džin, Kristina: Amfiteatar i igre u carsko doba Pule, Arheološki muzej Istre, Pula, 1997.
7. Lewandowski, Herbert: Povijest rimskih običaja, Demetra, Zagreb, 2007.
8. Liberati, Anna Maria: Drevni Rim: povijest civilizacije koja je vladala svijetom, Mozaik knjiga, Zagreb, 2000.
9. Matijašić, Robert i Ujčić, Željko: Pula antički grad, Arheološki muzej Pula, Pula, 2005.
10. Meijer, Fik: Gladijatori, zabava za puk u Koloseju, TIM press, Zagreb 2014.
11. Miquel, Pierre: Rimljani, od galskih ratova do vrhunca Rimskog Carstva, Mladinska knjiga, Ljubljana – Zagreb, 1990.
12. Perrudin, Françoise: Civilizacije svijeta: Rim, Naša djeca, Zagreb, 2004.
13. Sanader, Mirjana: Antički grad u Hrvatskoj, Školska knjiga, Zagreb, 2001.
14. Skupina autora: *Historia Augusta, Antibarbarus*, Zagreb, 1994.
15. Wilkinson Philip: Rim: uspon i pad carstva: Lusio, Zagreb, 2010.
16. URL: <http://www.world-archaeology.com/features/magerius-mosaic-smirat-tunisia.htm>

14. Popis priloga:

1. Kolosej u Rimu, URL:

<http://www.croenergo.eu/Corvus/Media/MediaThumbnailHandler.ashx?type=0&Id=8216&flag=104&crop=1>

2. Arena i tribine Koloseja u Rimu: URL:

http://www.slovenskenovice.si/sites/slovenskenovice.si/files/styles/s_1280_1024/public/2012/07/31/kolosej2.jpg?itok=0cdeZtTw

3. Circus Maximus: URL: <http://www.circusmaximus.us/circus3.jpg>

4. Model Circusa Maximusa: URL:

<http://www.intranet.arc.miami.edu/rjohn/Fall%201999/Fall1999slides/Circus%20Maximus%20Model.jpg>

5. Prikaz naumahije: URL: <https://glajjatori.files.wordpress.com/2014/05/naumahija.jpg>

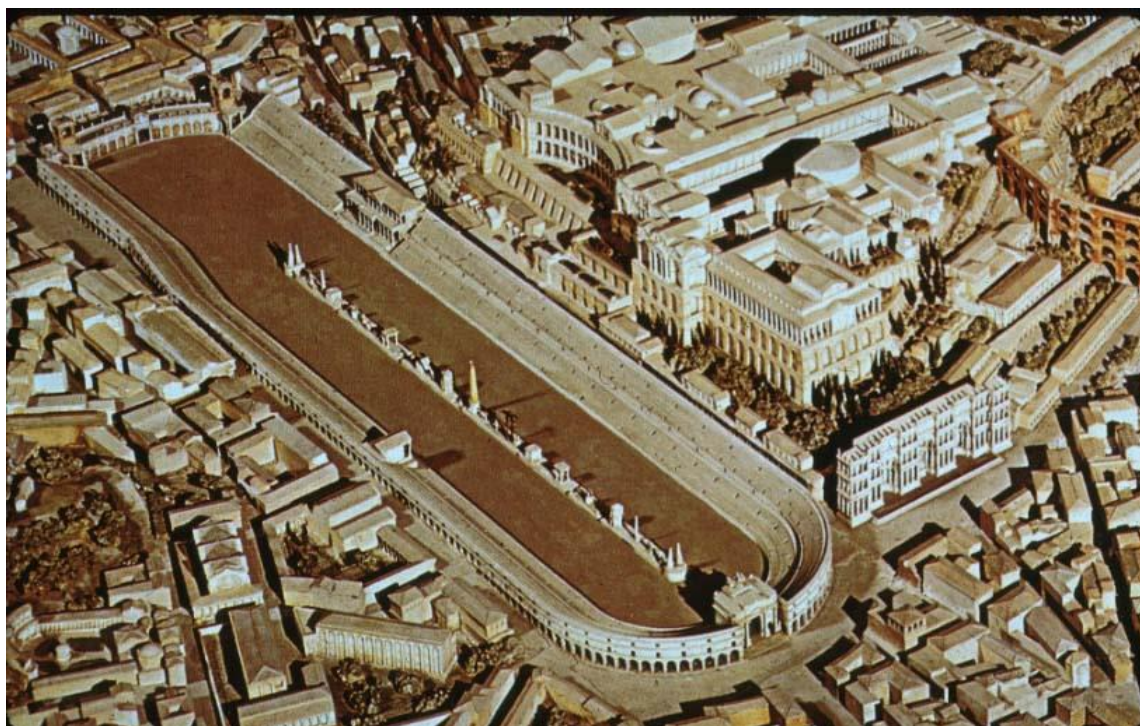
1. Kolosej u Rimu

2. Arena i tribine Koloseja u Rimu

3. Circus Maximus

4. Model Circusa Maximusa

6.Prikaz naumahije